

นอกจากนี้ยังพบว่ามีการกันพื้นที่บริเวณหัวไร่ปลายนาสำหรับใช้ประโยชน์ในด้านพลังงาน เชื้อเพลิงภายในครอบครัว และไม่ใช้สอยในการดำรงชีพประจำวัน ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวเพื่อนบ้านสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ได้ จึงเป็นลักษณะของสิทธิเชิงซ้อนในการใช้ประโยชน์กับสิทธิในการครอบครองของสมาชิกในชุมชน

4) การจัดการพื้นที่อยู่อาศัย ในการจัดการพื้นที่อยู่อาศัยจะเป็นการสืบทอดผ่านมรดกรุ่นสู่รุ่น ซึ่งส่วนใหญ่พื้นที่อยู่อาศัยจะตั้งบนที่ดอน หรือโคกที่น้ำท่วมไม่ถึง ในปัจจุบันมีระบบเอกสารสิทธิ์ตามกฎหมาย และมีการใช้ประโยชน์ภายในพื้นที่เดียวกันหลากหลายวัตถุประสงค์มากที่สุด เช่น ที่อยู่อาศัย ปลูกสัตว์ ไม่ใช้สอย และไม้ผล ที่เอื้ออาทรต่อเพื่อนบ้านได้ด้วยการเข้ามาใช้ประโยชน์

6) สภาพทางเศรษฐกิจ

ระบบเศรษฐกิจของชุมชนในพื้นที่ในอดีตมีลักษณะการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นหลัก และผลผลิตส่วนเกินที่ได้รับนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้า (Barter trade system) กับชุมชนอื่นๆ ในพื้นที่ใกล้เคียงภายในจังหวัดเดียวกัน "...การทอเสื่อผ้าใช้ถุงหม่ ต้องเอาปลาย่าง ปลาว่า ไปแลกเปลี่ยนบนภู พวกกันไปช่วงเดือน 3-4 (หมายถึง กุมภาพันธ์-มีนาคม: ผู้เขียน) ใส่เกวียน 2-3 หลังๆ ละ 3 คนที่คุมเกวียนไปทั้งผู้หญิงผู้ชาย ส่วนมากเป็นญาติกัน นอน 5-7 คืนก็กลับ ได้ฝ้ายกลับมา 9-10 ชั่ง..." (สัมภาษณ์หญิงอายุ 73 ปี) ซึ่งพื้นที่ไปแลกเปลี่ยนสินค้าของชุมชนส่วนมากเป็นชุมชนคนบนภูที่มีการปลูกพืชไร่ ซึ่งระบบการแลกเปลี่ยนดังกล่าวพอมีหลงเหลืออยู่บ้าง

ลักษณะการประกอบอาชีพของครัวเรือนที่อยู่อาศัยในตำบลศรีสงคราม พบว่า ส่วนมากประกอบอาชีพทำนา คำชาย รับจ้าง และประมง ร้อยละ 53.91, 8.75, 3.85 และ 0.58 ตามลำดับมีรายได้ตั้งแต่ 25,000-50,000 บาท/ปี สำหรับการประกอบอาชีพอื่นๆ นั้นไม่ระบุอย่างชัดเจน

ลักษณะการประกอบอาชีพทำนานั้นจากการสำรวจข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ชุมชนพบว่า บางชุมชนไม่ได้เป็นเป้าหมายในการประกอบอาชีพหลัก เพราะทำการประมงจับสัตว์น้ำจืดในลำน้ำสงคราม และแหล่งน้ำธรรมชาติในพื้นที่ ซึ่งเป็นชุมชนประมงยังชีพด้วยการจับปลาเพียงอย่างเดียว และต้องซื้อข้าวบริโภคภายในครัวเรือน

นอกจากนี้ระบบการทำนาในพื้นที่ยังสามารถจำแนกออกได้ 3 ระบบด้วยกัน ตามปัจจัยทางด้านลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ คือ

1) ข้าวไร่ การปลูกข้าวไร่ถือว่าเป็นระบบการทำนาแต่ดั้งเดิมของชุมชนในพื้นที่ และพันธุ์ข้าวที่ปลูกส่วนมากเป็นพันธุ์พื้นเมือง เช่น ข้าวตานกรวด ข้าวมะเขือ และข้าวอีลาย โดยจะเริ่มลงมือทำในช่วงเดือนเมษายนปลายๆ เดือน และเก็บเกี่ยวในเดือนกันยายน ซึ่งเป็นรูปแบบการผลิตที่นำองค์ความรู้ และพันธุ์ข้าวติดตัวมาตั้งแต่การอพยพย้ายครัวเรือนมาจากฝั่งลาว

2) นาปี เกษตรกรในพื้นที่จะเริ่มตกกล้าในช่วงเดือนเมษายน โดยอาศัยน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีอยู่ เช่น หนอง บึงต่างๆ และเริ่มปักดำในเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน และเก็บเกี่ยวในช่วงเดือนพฤศจิกายน-ธันวาคม พื้นที่นาเฉลี่ยตั้งแต่ 3-10 ไร่ แต่การทำนาในพื้นที่ดัง

กล่าวมักประสบปัญหาน้ำท่วมหลากในช่วงเดือนมิถุนายน-กันยายน ทุกปี “...น้ำท่วมนาเสียหาย 3 ส่วน และได้เพียงส่วนหนึ่ง...” จึงเป็นปรากฏการณ์ปกติของที่นี่

3) นาแซง หรือนาปรัง เป็นพัฒนาการระบบการทำนาในช่วงหลังจากที่เทคโนโลยีและเครื่องจักรกลทางการเกษตรเริ่มเข้ามาในชุมชน โดยเฉพาะเครื่องสูบน้ำที่จำเป็นต้องใช้สูบน้ำเข้านาในช่วงหมดฝน ซึ่งเกษตรกรจะเริ่มลงมือในช่วงเดือนอ้ายหลังจากน้ำเริ่มลดลง และเดือนยี่จึงเริ่มลงดำในลักษณะตามน้ำที่ค่อยๆ ลดลง และเก็บเกี่ยวในเดือนเมษายน

การทำนาแซงเกษตรกรในพื้นที่จะอาศัยพื้นที่ทำกินบริเวณที่เรียกว่า “ทาม” บริเวณติดกับหนองน้ำ และบึงต่างๆ โดยใช้ระบบการจัดสรรระหว่างสมาชิกในชุมชนเดียวกัน 2-5 ไร่/ครัวเรือน ซึ่งไม่มีเอกสารสิทธิตามกฎหมาย แต่สามารถตกทอดเป็นมรดกแก่บุตรหลานได้

ผลผลิตข้าวที่ได้ส่วนมากไม่เพียงพอต่อการบริโภค เนื่องจากผลผลิต และพื้นที่เพาะปลูกมีไม่มากนัก ดังนั้นครัวเรือนส่วนใหญ่จึงต้องซื้อข้าวมารับประทานภายในครัวเรือน

การใช้พันธุ์ข้าวเริ่มหันมาใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐ คือ ข้าว กข. ทดแทนพันธุ์พื้นเมืองเคยปลูกในอดีต เช่น ข้าวหมากยม ข้าวนางนวล ข้าวซี่ตม ข้าวหางนก ข้าวมันเป็ด ข้าวมันตุ่น ข้าวแม่ฮ้าง ข้าวซี่ควาย ข้าวเสวยทอง ข้าวตั้งเมย ข้าวมะเขือ ข้าวอีลาย และข้าวตานกกรด ฯลฯ ซึ่งได้สูญเสียพันธุ์ไปนานแล้วหลังจากข้าวพันธุ์ส่งเสริมของรัฐเข้ามาแทนที่

นอกจากนี้การประกอบอาชีพประมงของชุมชนประมง เช่น บ้านปากอูน และยางงอยนั้นจะพบว่าสมาชิกในชุมชนมีรายได้ตลอดทั้งปี เฉลี่ย 200-300 บาท/วัน แต่ในปัจจุบันเริ่มหันมาทำการเลี้ยงปลาในกระชัง โดยกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) และเลี้ยงปลานิลซีพีแบบครบวงจร (Contract Farming) ในลำน้ำสงคราม แต่ต้องใช้ต้นทุนค่อนข้างสูงรายละไม่ต่ำกว่า 80,000 บาท ใช้ระยะเวลา 3-6 เดือน/รุ่น จึงยังไม่เป็นที่นิยมเท่าใดนัก

7) ประวัติการตั้งถิ่นฐาน

จากการศึกษาประวัติการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่พบว่ามีอายุค่อนข้างยาวนานพอสมควร โดยคนในท้องถิ่นอพยพย้ายมาจากฝั่งลาวในช่วงประมาณปี 2329 จากบ้านสาบ และบ้านนา เมืองปทุมธานี แขวงคำม่วน ซึ่งลักษณะทางชาติพันธุ์ส่วนใหญ่เป็นไทญ้อ โดยกลุ่มที่อพยพมาในช่วงแรกๆ เพื่อจับจองที่ดินทำกิน และสภาพพื้นที่ในระยะแรกเป็นป่าไม้ที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ “ดงหนา ป่ารก”

ซึ่งในพื้นที่พบหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุ และโบราณสถานที่บ่งบอกว่ามีชุมชนตั้งอยู่อาศัยมานาน เช่น เครื่องมือสำริด เงิน และเครื่องปั้นดินเผาหลายชิ้นที่ขุดพบคล้ายคลึงกับศิลปะบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกัน ซึ่งราษฎรในพื้นที่ขุดพบบ่อยๆ เช่น เครื่องเงินบรรจุในเครื่องปั้นดินเผา และกลองยาสูบทำด้วยดินเผา เป็นต้น ในบริเวณที่นาในขณะไถนา และมีซากโบราณสถานเก่าแก่พบที่ดงพระบาง หรือดงบ้านเก่าบ้านยางงอย หมู่ที่ 3

ดังนั้น จาก ประวัติการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ตำบลศรีสงครามจึงสันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุเก่าแก่หลายพันปี ซึ่งมีตำนานการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ถูกผูกเป็นกลอนลำ และถูกนำ

ไปเก็บไว้ที่วัดบ้านโสกก้าม อำเภอลือชัย จังหวัดหนองคาย ซึ่งจะได้สืบค้น และกล่าวในรายละเอียดในรายงานผลการวิจัยครั้งต่อไป

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณในพื้นที่ที่ถูกปล่อยร้างไปช่วงหนึ่งจากการสำรวจสันนิษฐานว่า น่าจะมีสาเหตุจากโรคภัยระบาด และอพยพย้ายชุมชนขึ้นไปดอนบนลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งจากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุหลายๆ ท่านที่พอจะจดจำเรื่องราวในตำนานได้บ้างว่ามีการค้าขายทางเรือจากแม่น้ำโขงเข้ามาในพื้นที่ตามลำน้ำสงคราม “เรือกำปั่น” จึงเป็นตำนานที่ชุมชนในพื้นที่รู้จักกัน และนำมาตั้งชื่อสถานที่ในท้องถิ่นหลายแห่ง

อนึ่ง มีเหตุการณ์ที่สำคัญที่เป็นปัจจัยก่อให้เกิดการเปลี่ยนทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมในท้องถิ่น ก็คือ โรคฝีดาษ หรือไข้ทรพิษในช่วงประมาณ ปี 2470 กว่า ทำให้มีผู้คนเจ็บป่วย และล้มตายเป็นจำนวนมาก และมีการอพยพย้ายบ้านเรือนหนีไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่อื่นๆ บริเวณใกล้เคียง และในปี 2509 ประสบปัญหาน้ำท่วมใหญ่ ต่อมาประมาณปี 2515 ได้มีการสร้างทางรถยนต์สายศรีสงคราม-ท่าอุเทน จึงทำให้การเดินทางติดต่อกับเมืองสะดวกมากขึ้น

8) พิธีกรรม ความเชื่อ และศาสนา

ประชากรในพื้นที่ส่วนมากนับถือศาสนาพุทธ และคริสต์บ้างเล็กน้อย รวมทั้งความเชื่อดั้งเดิมยังคงมีอิทธิพลต่อการดำรงชีพอยู่ผ่านผู้นำทางด้านพิธีกรรมของชุมชนที่มีบทบาทหน้าที่ในการติดต่อระหว่างมนุษย์บนโลกกับผีวิญญาณบรรพบุรุษ และผีอื่นๆ ตามความเชื่อของชุมชน เช่น ผีดอนปู่ตา ผีน้ำ ฯลฯ ซึ่งยังคงมีอยู่ในชุมชน และใช้เป็นจารีตในการควบคุมจริยธรรมทางสังคมได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ยังมีการประกอบพิธีกรรมตามประเพณีระบบฮีด 12 ตามแบบชุมชนอีสานโดยทั่วไป ก็เช่น เดือนอ้าย นิมนต์สงฆ์เข้ากรรม เดือนยี่ ทำบุญคูณลาน เป็นต้น ซึ่งยังคงมีการยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดครบทุกเดือนในรอบปี และสร้างความร่วมมือภายในชุมชนได้ดีที่สุด

9) โครงสร้างอำนาจ และความสัมพันธ์ทางสังคม

ลักษณะโครงสร้างทางสังคมของชุมชนในพื้นที่ตำบลศรีสงครามพบว่า ส่วนมากเชื่อมโยงอยู่บนพื้นฐานทางด้านเครือญาติ (Kinship) ในชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานมานานจะมีตระกูลใหญ่ๆ เพียง 2-3 ตระกูลเท่านั้น เช่น ในบ้านยางงอย จะมีตระกูล “สิงห์ฮ้อย” และ “ดาวยังหยุด” ที่เป็นสกุลผู้ที่เข้ามาตั้งรกรากในยุคแรก คือ พ่อเผ่าสิงห์ และพ่อเผ่าดา ดังนั้นรูปแบบ และความสัมพันธ์ผ่านระบบเครือญาติดังกล่าวมีค่อนข้างจะเหนียวแน่น และมีความสัมพันธ์กับระบบการจัดการที่ดินในท้องถิ่นด้วย

แต่ถึงอย่างไรก็ตามโครงสร้างทางการเมืองในท้องถิ่นหลังจากกระบวนการเมืองการปกครองสมัยใหม่เข้ามามีบทบาท ก็พบว่า มีการใช้อิทธิพลทางการเมืองตามโครงสร้างใหม่ได้เข้ามามีบทบาทมากขึ้น โดยการใช้อำนาจผ่านกลไกรัฐในระดับท้องถิ่น เช่น องค์การบริหารส่วน

ตำบล (อบต.) ในการควบคุมจัดการทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น เช่น ในช่วงการประกาศให้ประชาชนไปแจ้งความประสงค์ในการออกเอกสารสิทธิการครอบครองที่ดิน ได้มีผู้นำท้องถิ่นที่มีอิทธิพลได้ฉกฉวยโอกาสอ้างการครอบครองที่ดินสาธารณะที่ชุมชนใช้สอยร่วมกันไปดำเนินการออกเอกสารสิทธิ

จากการศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่นผ่านเหตุการณ์การซื้อที่ดินจากเกษตรกรในช่วงประมาณปี 2532-35 ที่ได้มีภาคเอกชนเข้ามากว้านซื้อที่ดินจากชุมชนเพื่อทำการเพาะปลูกพืชแบบแปลงใหญ่ (Plantation) ในพื้นที่อำเภอศรีสงคราม โดยผ่านกลไกรัฐ และผู้นำทางการเมืองในท้องถิ่นระดับตำบลที่ใช้วิธีการข่มขู่คุกคามขอซื้อที่ดินจากเกษตรกรในราคาต่ำ 1,000-3,000 บาท/ไร่ จนสามารถจัดทำแปลงเพาะปลูกติดต่อกันเป็นผืนใหญ่ได้ จึงเป็นการใช้อำนาจทางการเมือง และการปกครองในทางที่ผิด จนสร้างความขัดแย้งในท้องถิ่น แม้ว่าสถานการณ์ดังกล่าวเริ่มคลี่คลายไปในทางที่ดีมากขึ้นก็ตาม

นอกจากนี้ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของประชาชน (Social Movement) ในพื้นที่ในรูปของ “เครือข่ายเกษตรกร อีสานเหนือ” (คกอ.) และ “เครือข่ายองค์กรชาวบ้านอนุรักษ์ลำน้ำสงคราม” เพื่อรณรงค์คัดค้านนโยบายรัฐในการสร้างเขื่อนปิดกั้นแม่น้ำสงครามในช่วงปี 2530-ปัจจุบัน ได้มีส่วนในการกระตุ้นสร้างความตื่นตัวทางการเมืองภาคประชาชนในการปกป้องสิทธิตนเองมากขึ้น จึงเกิดการถ่วงดุลอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่น และนโยบายมากขึ้น

2.8.4 สรุป

จากการศึกษาสถานภาพพื้นที่ตำบลศรีสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนมจะเห็นได้ว่ามีรูปแบบในการจัดการที่ดินที่ยังคงแนวความคิดดั้งเดิมของชุมชนไว้ได้ค่อนข้างสูง แม้ว่าจะระบบกฎหมายจะเข้ามามีบทบาททดแทนก็ตาม ดังนั้นจึงพอที่จะสรุปได้ว่า

การจัดการที่ดินส่วนรวม : ระบบการจัดการที่ดินส่วนรวมประกอบด้วยพื้นที่น้ำ และที่ดินที่มีวัตถุประสงค์การใช้ประโยชน์ร่วมกันภายในชุมชนอย่างเท่าเทียม และยุติธรรม โดยใช้แนวคิดการเอื้ออาทรทั้งต่อตนเอง เพื่อนบ้าน และสิ่งแวดล้อมที่สัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับโครงสร้างเครือญาติภายในชุมชน ซึ่งมีเป้าหมายในการจัดการทั้งในด้านการอนุรักษ์ การฟื้นฟูทรัพยากรของท้องถิ่นที่ตอบสนองต่อการดำรงชีพของชุมชนโดยไม่ต้องอาศัยมาตรการทางกฎหมายมารองรับ

ในปัจจุบันปัญหาความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ที่ดินของท้องถิ่นเริ่มมีปรากฏในหลายพื้นที่ของกลุ่มน้ำสงคราม เนื่องจากกระแสทุนนิยมที่ให้ความสำคัญต่อที่ดินในฐานะที่เป็นสินค้าทุนประเภทหนึ่งที่สามารถซื้อขายได้ จึงมีการนำที่ดินที่เคยใช้ประโยชน์ส่วนรวมไปออกเอกสารสิทธิและขายในลำดับต่อไป ที่เป็นมูลเหตุความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับเอกชน หรือปัจเจกชนที่อาศัยอำนาจ และกลไกทางการเมืองเบียดบังทรัพยากรท้องถิ่น

นอกจากนี้แนวโน้มในการใช้ประโยชน์ที่ดินส่วนรวมของชุมชนจะมีความขัดแย้งกับกลไกรัฐในท้องถิ่นตามโครงสร้างใหม่ ก็คือ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ที่ต้องการนำพื้นที่ดังกล่าว

มาแสวงหารายได้เข้าองค์กร ก็เป็นประเด็นที่จุดประกายความขัดแย้งขึ้นมาใหม่ โดยอ้างความเป็นกลไกในการควบคุมดูแลทรัพยากรท้องถิ่น และอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรดังกล่าวแทนกลไกรัฐส่วนกลางที่เคยเป็นคู่กรณีในอดีต รวมทั้งการใช้ระบบ “พวกมากลากไป” ในการลงคะแนนเสียงผ่านสภาองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นเครื่องมือบริหารจัดการแบบเบ็ดเสร็จ

การจัดการที่ดินปัจเจกชน : ระบบการจัดการที่ดินในระดับปัจเจกมีลักษณะความหมาย 2 นัยด้วยกัน คือ การใช้ประโยชน์ร่วมกันกับสมาชิกอื่นๆ ในชุมชนเกี่ยวกับทรัพยากรที่เกิดขึ้นในที่ดินของปัจเจกชนได้ ยกเว้นเพียงกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายที่ดินเท่านั้นที่มีระบบการถ่ายโอนผ่านทางเครือญาติผู้สืบทอดโดยสันดาน

อนึ่งแนวโน้มในการจัดการที่ดินของปัจเจกชนที่พบมีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากปัจจัยข้อจำกัดในด้านอัตราการเพิ่มของประชากรของชุมชน การพัฒนาความเจริญเติบโตในท้องถิ่น และการเปลี่ยนแปลงทางด้านอาชีพที่มีทิศต่อการเกษตรกรรมแบบลด จึงต้องการเปลี่ยนแปลงสถานภาพไปสู่สิ่งอื่น ซึ่งเริ่มมีสัญญาณผ่านปรากฏการณ์ในบางชุมชน

บทที่ 3

องค์การบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินในระดับท้องถิ่น

บทที่ 3

องค์กรการบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินในระดับท้องถิ่น

3.1 บทนำ

ในการศึกษาระบบการจัดการที่ดินของท้องถิ่นเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ขององค์กรทั้งภาครัฐและชุมชนในพื้นที่เป้าหมายการศึกษาทั้ง 3 พื้นที่นั้นมีข้อค้นพบ ที่เหมือนกันค่อนข้างจะสำคัญอยู่ประการหนึ่ง ก็คือ อำนาจอรัฐได้เข้ามามีบทบาทในการจัดการที่ดินค่อนข้างสูง โดยเฉพาะในช่วงการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในช่วงปี 2507 เป็นต้นมา นโยบายการให้สัมปทานทำไม้แก่ภาคธุรกิจเอกชน และการออกกฎหมายที่ดินที่ให้สิทธิแก่ผู้ครอบครอง ได้ก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งในการจัดการที่ดินระหว่างชุมชนกับองค์กรภายนอกอื่นๆ ทั้งภาครัฐ และเอกชนค่อนข้างสูง

โดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายป่าสงวนแห่งชาติ นั้นได้สร้างความขัดแย้งระหว่างชุมชนอีสานทั้งที่เป็นชุมชนที่อยู่อาศัย และทำการเพาะปลูกในพื้นที่มาก่อนการประกาศเขตป่าสงวนฯ ในช่วงปี 2507 และชุมชนที่มีการบุกรุกครอบครองในยุคการขยายตัวของพืชเศรษฐกิจ (ประมาณปี 2500-2520) ค่อนข้างสูง ซึ่งพบได้ในทุกพื้นที่ของภาคอีสานที่มีสภาพเป็นพื้นที่ป่าดงกล่ำ และต่อมาถูกยกระดับประกาศเป็นพื้นที่อนุรักษ์ประเภทต่างๆ ในระยะหลัง เช่น เขตอุทยานแห่งชาติ และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เป็นต้น

นอกจากนี้ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดงกล่ำยังถูกนำไปใช้ประโยชน์ในด้านอื่นๆ ตามความต้องการของรัฐในแต่ละยุคเช่นเดียวกันที่เป็นสาเหตุปัญหาความขัดแย้งในการจัดการที่ดินของท้องถิ่นที่สำคัญ คือ

- 1) การให้สัมปทานทำไม้แก่ภาคธุรกิจเอกชน
- 2) การให้สัมปทานระเบิด และย่อยหินสำหรับอุตสาหกรรมก่อสร้างในช่วงปี 2529 เป็นต้นมา
- 3) การให้เช่าพื้นที่สำหรับปลูกไม้โตเร็วแก่ภาคธุรกิจเอกชน และรัฐวิสาหกิจ หรือนโยบายการเพิ่มพื้นที่ป่าเศรษฐกิจ ร้อยละ 40
- 4) การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจในช่วงนโยบายการส่งเสริมการส่งออกสินค้าเกษตรกรรมออกสู่ตลาดโลก
- 5) การจัดหาสถานที่สำหรับการก่อสร้างหน่วยงานราชการ เช่น สถาบันการศึกษา และหน่วยงานปกครองส่วนท้องถิ่นต่างๆ ฯลฯ
- 6) นโยบายการกระจายอำนาจการปกครองสู่ท้องถิ่น (Centralization) โดยเฉพาะองค์การบริหารส่วนตำบล ที่มีอำนาจในการกำกับดูแลทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น

7) การพัฒนา และความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจที่ส่งผลกระทบต่อทั้งโดยตรง และโดยอ้อมต่อการจัดการทรัพยากรดินและที่ดินในพื้นที่ดังกล่าว เช่น ราคาที่ดินสูงขึ้นในช่วงธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เจริญเติบโต และมีการเก็งกำไรที่ดิน เป็นต้น

ซึ่งจากปัจจัยดังกล่าวข้างต้นได้ส่งผลกระทบต่อสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของตนเองลดลง ในขณะที่ตัวอำนาจรัฐได้เข้ามามีบทบาทในการจัดการทรัพยากรดังกล่าวมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปแบบความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินที่ผ่านมามักจะเป็นคู่กรณีระหว่างรัฐส่วนกลางกับชุมชน แต่ภายใต้สถานการณ์ใหม่ในปัจจุบันกลับพบว่า คู่กรณีปัญหาความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐในท้องถิ่น และเอกชนกับเอกชน ซึ่งมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้นในอนาคต

ซึ่งภายหลังจากนโยบายการกระจายอำนาจการบริหารการปกครองสู่ท้องถิ่นเริ่มเป็นรูปธรรม ผลกระทบที่เกิดขึ้นตามมา ก็คือ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ในฐานะที่เป็นอำนาจรัฐในท้องถิ่นที่ใกล้ชิดกับทรัพยากรที่ดินในท้องถิ่นเริ่มอ้างสิทธิ และความชอบธรรมตามกฎหมายในการเข้าไปจัดการทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ ที่มีใช้แต่เพียงที่ดินเพียงอย่างเดียวเท่านั้น สิ่งเหล่านี้จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจในการศึกษาบทบาทองค์กรท้องถิ่นในการจัดการที่ดินมากยิ่งขึ้นในอนาคต แต่ในการศึกษาครั้งนี้จะมุ่งไปที่การจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินองค์กรของท้องถิ่นใน 3 พื้นที่ที่ยังไม่ได้จำแนกเฉพาะรัฐในท้องถิ่น แต่หมายรวมถึงองค์กรชุมชนในท้องถิ่นด้วย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.2 พื้นที่ตำบลศรีสงคราม

3.2.1 พัฒนาการการจัดการที่ดิน

1) ชุมชนยุคระบบการผลิตแบบยังชีพ (ประมาณปี¹ 2400-2500)

ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ตำบลศรีสงคราม มีอายุค่อนข้างเก่าแก่ และมีหลักฐานทางด้านโบราณคดีที่ยืนยันว่ามีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในพื้นที่ดังกล่าวหลายครั้ง เช่น การค้นพบซากเจดีย์ และเสมาหินบริเวณบ้านยางอ้อย และหลักฐานการตั้งชุมชนที่ดอนบ้านเก่าบริเวณบ้านหนองบาท้าว ที่พบเครื่องมือสัมฤทธิ์ และเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษาพบว่าการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนล่างอยู่ 2 ช่วงด้วยกัน ก็คือ ในช่วงแรกมีการอพยพย้ายถิ่นมาจากฝั่งลาวตรงข้ามกับเมืองท่าอุเทน จังหวัดนครพนม และประสบปัญหาโรคภัยแรงระบาดจนต้องอพยพย้ายถิ่นหนีไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่อื่นบริเวณรอบๆ หรือที่ชุมชน

¹ การประมาณการปี พ.ศ.ในแต่ละช่วงได้มาจากการสรุปข้อมูลในเวทีประชุม RRA ของชุมชนอาจจะมีการคลาดเคลื่อนไปจากข้อเท็จจริง ซึ่งจำเป็นต้องสืบค้นเทียบเคียงกับเอกสาร และรายงานอื่นๆ ในลำดับต่อไป

เรียกกัน “แตกบ้าน” ต่อมาเมื่อสถานการณ์โรคระบาดสงบจึงมีประชากรในชุดที่สองอพยพย้ายกลับมาตั้งถิ่นฐานอีกครั้งจวบจนถึงปัจจุบัน

ซึ่งลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในปัจจุบันส่วนหนึ่งอพยพข้ามแม่น้ำโขงมาจากฝั่งลาว เพื่อจับจองที่ดินทำกิน และลักษณะการประกอบอาชีพในขณะนั้นมีการจับจองบริเวณพื้นที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง หรือเป็นที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึงสำหรับปลูกข้าวไร่ พืชผัก และฝ้าย สำหรับการบริโภคภายในครัวเรือน (Self Sufficiency Society) เนื่องจากสภาพพื้นที่ของลุ่มน้ำสงครามตอนล่างส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงทุกปีในช่วงเดือนกรกฎาคม-ตุลาคม จึงเป็นปัจจัยทางด้านกายภาพที่เป็นเงื่อนไขสำคัญในการตั้งถิ่นฐาน และประกอบอาชีพของชุมชน

นอกจากการเกษตรกรรมแบบยังชีพดังกล่าวแล้วชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างซึ่งส่วนมากจะตั้งถิ่นฐานใกล้กับลำน้ำสงคราม จึงมีการประกอบอาชีพประมงในลำน้ำ แต่การประกอบอาชีพประมงก็มีลักษณะเช่นเดียวกับการเพาะปลูก ก็คือ การบริโภคภายในครอบครัวเป็นหลัก และแปรรูปเพื่อเก็บไว้แลกเปลี่ยนสินค้าที่จำเป็นแก่การดำรงชีพ (Barter Trade System) ในช่วงฤดูแล้งกับชุมชนอื่นแถบเทือกเขาภูพาน เช่น พริก ข้าว และฝ้ายสำหรับทอดผ้า ซึ่งชุมชนในเขตเทือกเขาภูพานจะมีอาชีพปลูกข้าวไร่ และพืชผักต่างๆ ได้ผลผลิตที่แตกต่างกัน ซึ่งจะออกเดินทางไปเป็นกลุ่มๆ ด้วยเกวียนขนสินค้าจำพวกปลาร้า และปลาแห้งในช่วงเดือนมกราคม-มีนาคม ทุกปี

ดังนั้นชุมชนในยุกระบบการผลิตแบบยังชีพที่มีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนเป็นหลัก และการแลกเปลี่ยนสินค้าที่จำเป็นกับชุมชนอื่นในพื้นที่ใกล้เคียง เพราะฉะนั้นความจำเป็นด้านที่ดินของชุมชนเพื่อการผลิตจึงไม่มีความสำคัญเท่าใดนักในระยะนี้ ประกอบกับพื้นที่เกษตรกรรมยังมีอยู่อย่างมากมายเกินกว่าความต้องการของชุมชน และในขณะเดียวกันปัจจัยด้านประชากรของชุมชนก็มีจำนวนไม่มากนัก “...เมื่อ 40 ปีก่อนมีแค่ 42 ครอบครัวเท่านั้น...”² (เวทีประชุมบ้านยางงอย วันที่ 26/2/46) ในปัจจุบันประชากรของชุมชนเพิ่มมากขึ้นกว่า 5 เท่า ซึ่งระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินยังไม่มี และลักษณะเป็นสิทธิในการใช้สอย และสามารถสืบทอดโดยทายาทเท่านั้น

2) ชุมชนยุกระบบการผลิตเพื่อการค้า (ประมาณปี 2501-2521)

ในช่วงนี้ระบบการผลิตทางการเกษตรของครัวเรือนในระยะแรกๆ ที่ทำการผลิตเพื่อขายยังไม่ค่อยเด่นชัดเท่าใดนัก เพราะปัจจัยทางกายภาพที่จำกัดการขยายพื้นที่เพาะปลูกของชุมชน แต่ระบบการผลิตเพื่อการค้าเริ่มเข้ามามีบทบาทในชุมชนเรื่อยๆ พืชเศรษฐกิจที่สำคัญในระยะแรกๆ ก็คือ ปอ และอ้อย ในปัจจุบัน จึงมีการบุกเบิกพื้นที่ทำการเพาะปลูกในบริเวณที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึงและเป็นบริเวณเดียวกันกับพื้นที่ปลูกข้าวไรมาตั้งแต่อดีต แต่ถึงอย่างไรก็ตามการปลูกข้าวยังคงผลิตเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนเป็นหลัก เนื่องจากพื้นที่นาที่มีอยู่อย่างจำกัด และประสบปัญหาน้ำท่วมในช่วงฤดูฝน

² ปัจจุบันหมู่บ้านมีจำนวนครัวเรือน รวม 189 ครอบครัวย หรือเพิ่มขึ้นจากอดีต ร้อยละ 77.8

ในช่วงประมาณปี 2528-30 เริ่มมีการทำนาปรังในพื้นที่ราบลุ่มต่ำบริเวณริมน้ำตามชายขอบหนองบึงต่างๆ ในพื้นที่แต่ละหมู่บ้าน โดยมีระบบการจัดการที่เริ่มจากการประชุมสมาชิกในหมู่บ้าน และเลือกตั้งคณะกรรมการชาวบ้านเข้ามารับผิดชอบในการจัดสรรที่ดินแก่สมาชิกในชุมชนรายละเอียดต่างๆ กัน หากมีสมาชิกรายใดจับจองเข้าทำกินมาก่อนก็จะไม่ละเมิดสิทธิ์ และให้สิทธิ์ทำกินแก่สมาชิกรายดังกล่าวต่อไป เมื่อมีการร่วรด และจัดสรรแปลงเรียบร้อยแล้วจะให้สมาชิกของชุมชนจับสลากเลือกแปลงที่ดิน แต่บางหมู่บ้านให้สิทธิ์แก่กรรมการเลือกที่ดินโดยไม่ต้องจับสลากก่อนสมาชิก³

ระบบการจัดสรรที่ดินของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวข้างต้นจะไม่มีเอกสารสิทธิรองรับตามกฎหมาย แต่มีข้อตกลงเงื่อนไขภายในแต่ละชุมชนว่าสามารถทดแทนกับบุตรหลานที่เป็นทายาทได้ จึงเป็นลักษณะระบบสิทธิการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนมากกว่าสิทธิตามกฎหมายที่ดิน นอกจากนี้ก็พบว่ามีสมาชิกในชุมชนบางรายที่มีที่ดินภายในหมู่บ้านได้ไปยื่นขอเอกสารสิทธิจากทางราชการตั้งแต่ก่อนปี 2520 จึงได้รับเอกสารสิทธิในที่ดินประเภท นส.3 ก. แต่พบน้อยมาก

ต่อมาในช่วงประมาณปี 2518-19 ได้มีการประกาศให้เป็นเขตปฏิรูปที่ดินครอบคลุมพื้นที่ทั้งตำบล ทำให้เกษตรกรในพื้นที่ไปยื่นขอเอกสารสิทธิตามกฎหมายที่ดินในภายหลังไม่ได้รับการอนุมัติ และทางสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ได้เข้ามาจัดสรรที่ดินแก่เกษตรกรไร้ที่ดินทำกินในพื้นที่ เริ่มตั้งแต่ปี 2520-23 ซึ่งในปัจจุบัน ก็คือ บ้านปฏิรูป หมู่ที่ 5 และ 9 โดยการประกาศให้เกษตรกรที่ไม่มีที่ดินทำการเพาะปลูกในพื้นที่จังหวัดนครพนม มาลงชื่อสมัครขอรับการจัดสรรที่ดินจากภาครัฐ

ดังนั้นลักษณะการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และที่ดินในช่วงระบบการผลิตเพื่อการค้าของชุมชนในช่วงนี้มีปัจจัยสำคัญที่เกี่ยวข้อง ก็คือ

1) ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี เครื่องมือ และเครื่องจักรกลในการบุกเบิกที่ดินทำการเพาะปลูก จึงทำให้เกษตรกรสามารถบุกเบิก และขยายพื้นที่ทำกินได้อย่างกว้างขวางมากกว่าในยุคแรก

2) นโยบายการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ และอ้อย จึงมีการขยายพื้นที่ทำกินสำหรับการปลูกพืชดังกล่าวจนพื้นที่ป่าธรรมชาติดั้งเดิมมีสภาพ “ป่าแปน”

3) การพัฒนาระบบคมนาคมเชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับตลาดในเมือง เกษตรกรสามารถขนส่งผลผลิตเข้าสู่ตลาดได้สะดวก และในขณะเดียวกันระบบตลาดเริ่มเข้าถึงชุมชนมากขึ้น

4) ระบบตลาดเข้ามาควบคุมระบบการผลิตในชุมชนมากยิ่งขึ้น ทั้งในด้านปัจจัยการผลิตทางการเกษตร และการรับซื้อผลผลิตทางการเกษตร

5) ระบบการจัดการที่ดิน และกรรมสิทธิ์ที่ดินในท้องถิ่น รัฐเป็นผู้มีอำนาจในการจัดการ และมีอำนาจเหนือกว่าชุมชน โดยใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการจัดการควบคุม

³ ระบบการให้สิทธิ์แก่กรรมการที่ได้รับการเลือกตั้งแบบไม่เป็นทางการของสมาชิกในชุมชนได้เลือกจับจองที่ดินก่อนสมาชิกนั้นพบว่า เป็นประเด็นความรู้สึกไม่พึงพอใจของสมาชิก เนื่องจากกรรมการมักเลือกที่ดินแปลงที่สภาพดินดี และทำเลที่ตั้งดีกว่าแปลงอื่นๆ

6) การเพิ่มปริมาณของประชากรของชุมชน ทำให้มีความต้องการที่ดินทำการเพาะปลูก และสร้างที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น จึงมีการบุกรุก และจัดสรรที่ดินทำกินในพื้นที่สาธารณะประโยชน์ต่างๆ ของชุมชนจนพื้นที่ดังกล่าวลดลง หรือพื้นที่ดังกล่าวหมดไปในบางหมู่บ้าน

7) ทางเลือกด้านอาชีพของสมาชิกในชุมชนส่วนหนึ่งมีการคลี่คลายไปสู่การเป็นแรงงานนอกระบบการเกษตร ก็คือ แรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม และบริการในเมืองอุตสาหกรรมต่างๆ ทั้งกรุงเทพ และปริมณฑล รวมทั้งบางส่วนเป็นแรงงานในต่างประเทศ ดังนั้นความต้องการในการใช้ที่ดินของท้องถิ่นจึงลดแรงกดดันไปได้บ้าง⁴

ดังนั้นในช่วงนี้การจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินจึงเป็นบทบาทรัฐ โดยมีกฎหมายเป็นเครื่องมือกลไกในการดำเนินงาน ซึ่งระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นไปตามกฎหมาย แต่ในขณะเดียวกันระบบกรรมสิทธิ์ตามลักษณะ “สิทธิการใช้สอย” ในการใช้ประโยชน์ที่ดินของสมาชิกในชุมชนก็ยังคงดำรงอยู่ควบคู่ไปกับระบบกฎหมาย แต่ถึงอย่างไรก็ตามความเห็นของสมาชิกในชุมชนส่วนใหญ่ต้องการเอกสารสิทธิรองรับการใช้ประโยชน์ตามกฎหมายเช่นเดียวกัน

3) ชุมชนในยุคการซื้อ-ขายที่ดิน (ประมาณปี 2520-39)

ในช่วงนี้เป็นผลกระทบจากนโยบายรัฐที่ได้มีการประกาศเขตเศรษฐกิจพิเศษ เพื่อส่งเสริมการขยายตัว และการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมในภูมิภาค รวมทั้งเป็นการสกัดกั้นการอพยพย้ายแรงงานจากภาคชนบทเข้าสู่เมือง และเป็นกระจายความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจสู่ภูมิภาค จึงมีมาตรการสร้างแรงจูงใจแก่ผู้ลงทุนให้เข้ามาลงทุนในพื้นที่ เช่น มาตรการด้านภาษี และการจัดหาเงินทุนสนับสนุนการลงทุนดอกเบี้ยต่ำ ฯลฯ โดยเน้นไปที่อุตสาหกรรมต่อเนื่องจากภาคเกษตรกรรม เช่น การแปรรูปวัตถุดิบทางการเกษตรที่มีอยู่ในพื้นที่

ด้วยเหตุดังกล่าวจึงมีอุตสาหกรรมการเกษตรขยายตัวเข้าไปตั้งในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม เช่น อุตสาหกรรมแปรรูปผลผลิตมะเขือเทศ และผักบรรจุกระป๋อง ฯลฯ ซึ่งเป็นระบบอุตสาหกรรมที่ต้องการใช้พื้นที่ขนาดใหญ่สำหรับการผลิตวัตถุดิบป้อนโรงงานแปรรูป และการใช้ระบบส่งเสริมการผลิตร่วมกับเกษตรกรในพื้นที่ใกล้เคียงกับโรงงานแบบครบวงจร (Contract Farming) เช่น การส่งเสริมการปลูกไม้โตเร็วสำหรับอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ สับปะรด มะเขือเทศ และข้าวโพดฝักอ่อน ฯลฯ

อุตสาหกรรมการเกษตรดังกล่าวจึงต้องการพื้นที่การเกษตรจำนวนมาก จึงมีการระดมซื้อที่ดินจากเกษตรกรในพื้นที่ใกล้เคียงกับที่ตั้งโรงงาน เริ่มตั้งแต่ปี 2521 เป็นต้นมา โดยร่วมมือกับผู้นำทางธุรกิจในพื้นที่ เช่น กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งนักการเมืองท้องถิ่นในฐานะผู้มีอำนาจ และอิทธิพลเพื่อซื้อที่ดินจากเกษตรกรในพื้นที่ในราคาต่ำกว่าความเป็นจริง ไร่ละ 1,000-3,000 บาท นอกจากนี้ในบางพื้นที่ยังใช้กระบวนการการออกเอกสารสิทธิที่มีชอบ และบุกรุก

⁴ ทางเลือกอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม เป็นที่มาของรายได้หลักของครอบครัวในชุมชนยุคปัจจุบัน เพราะการผลิตเพื่อการค้าจะขึ้นอยู่กับปัจจัยทางด้านกายภาพของชุมชนที่ประสบปัญหาน้ำท่วม เกษตรกรทำนาเพื่อบริโภค แต่มีปัญหาไม่เพียงพอ จึงต้องอาศัยพืชไร่ แต่ก็อยู่อย่างจำกัด เพราะสภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง

ครอบครองที่ดินสาธารณะประโยชน์ของชุมชน เช่น กรณีศึกษาทุ่งพันชัน บ้านดงสาร อำเภออากาศอำนวย และพื้นที่ทุ่งเต่า ของบ้านท่าแร่⁵ อำเภอเตยอ่วมกับกรณีแรก เป็นต้น

เพราะฉะนั้นจากนโยบายการส่งเสริมอุตสาหกรรมเกษตรในพื้นที่ดังกล่าว ได้ส่งผลกระทบต่อการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นทั้งโดยตรง ก็คือ ที่ดินมีการเปลี่ยนมือจากการซื้อขายที่ดินระหว่างผู้ประกอบการโรงงานอุตสาหกรรมกับเกษตรกรในพื้นที่อย่างกว้างขวาง และโดยอ้อม ก็คือ ทำให้ราคาที่ดินในท้องถิ่นปรับตัวสูงขึ้นจากกระบวนการเก็งกำไรในช่วงดังกล่าวก่อนที่จะประสบปัญหาภาวะวิกฤติเศรษฐกิจประเทศไทยในช่วงปี 2540 เป็นต้นมา

ประกอบกับเกษตรกรในพื้นที่เริ่มเห็นคุณค่าที่ดินในเชิง “มูลค่าที่ดิน” จากการซื้อขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินตรามากขึ้น ประกอบกับปัจจัย และเงื่อนไขทางธรรมชาติของชุมชน เพราะว่าพื้นที่ทำเพาะปลูกมักจะถูกน้ำท่วมตามฤดูกาลทุกๆ ปี (กรกฎาคม-ตุลาคม) ทำให้เกษตรกรไม่ค่อยได้ใช้ประโยชน์ในด้านการเพาะปลูกอย่างเต็มที่เท่าใดนัก⁶ เมื่อมีนายทุนมาติดต่อขอซื้อที่ดินจากเกษตรกรในราคาสูงจึงมักปล่อยที่ดินหลุดมือไปอย่างง่าย ๆ มากกว่าความรู้สึกล่วงหนาท่ที่ดิน

3.2.2 กระบวนการ และรูปแบบการจัดการที่ดิน

จากการศึกษากระบวนการ และรูปแบบการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินขององค์กรในระดับท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายนั้นมีรายละเอียดต่อไปนี้ คือ

1) องค์กรชุมชน⁷ จากการศึกษาชุมชนในเชิงประวัติศาสตร์พัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนในหัวข้อดังที่ได้กล่าวมาแล้วตอนต้นนั้นจะพบว่า รูปแบบ และวิธีการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของชุมชนมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันกับบริบททางด้านความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของประเทศ จากชุมชนในยุคการผลิตแบบยังชีพจนกระทั่งถึงยุคการผลิตเพื่อการค้า

ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของชุมชน ก็คือ ความต้องการผลิตข้าวสำหรับการบริโภคภายในครัวเรือน และปริมาณการขยายตัวของประชากรของชุมชน

⁵ ปัญหาความขัดแย้งในการอ้างสิทธิการครอบครอง และการใช้ประโยชน์ระหว่างบริษัทที่อ้างเอกสารสิทธิตามกฎหมายกับชุมชนที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันมาหลายชั่วอายุคน จนนำไปสู่การฟ้องร้องให้ศาลวินิจฉัยตัดสิน ซึ่งผลการตัดสินของศาลสถิตยุติธรรมให้ชุมชนได้รับชัยชนะทั้ง 2 แห่ง โดยให้ที่ดินสาธารณะประโยชน์ตกเป็นของชุมชน และใช้ประโยชน์ร่วมกันต่อไป

⁶ วิถีชีวิตชุมชนดั้งเดิมส่วนใหญ่ทำการประมง การเลี้ยงสัตว์ และการผลิตแบบยังชีพ จึงไม่ได้สนใจครอบครองที่ดินสำหรับการเพาะปลูกเท่าใดนัก รวมทั้งปัจจัยธรรมชาติไม่เอื้อต่อการเกษตรกรรม เพราะเป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงทุกปี ต่อมาวัฒนธรรมการทำนาปรังได้เข้ามา และเป็นที่ยอมรับของชุมชนในช่วง ประมาณปี 2520-30 จึงมีการจับจอง และครอบครองพื้นที่ราบลุ่มต่ำริมหนองน้ำต่างๆ สำหรับทำนาปรัง เริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคม และเก็บเกี่ยวช่วงปลายเดือนมีนาคม-เมษายน และการเข้าร่วมโครงการปลูกไม้โตเร็วกับทางบริษัทเอกชน และการเกษตรแบบมีการจัดทำสัญญาข้อตกลงล่วงหน้า (Contract Farming) ทำให้ที่ดินถูกจับจองเป็นเจ้าของหมดสิ้น

⁷ องค์กรชุมชน ในที่นี้หมายความว่า กลุ่ม หรือคณะบุคคลที่ได้รับการแต่งตั้งทั้งโดยตรง และโดยอ้อมจากสมาชิกในชุมชน หรือหมู่บ้านให้แสดงบทบาทหน้าที่ในการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดิน อาจจะไม่เป็นไปตามข้อบัญญัติของกฎหมาย หรือไม่ก็ตาม

จึงต้องการพื้นที่ทำการเพาะปลูกของสมาชิกเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับชุมชนมีปัจจัยด้านกายภาพเป็นข้อจำกัดในการเพาะปลูก ก็คือ น้ำจะท่วมตามฤดูกาลทุกปี โดยสรุปแล้วองค์กรชุมชนมีกระบวนการ และขั้นตอนในการจัดการที่ดินแบ่งออกเป็น 2 ช่วง ดังนี้

(1) ยุคการผลิตเพื่อยังชีพ รูปแบบการจัดการที่ดินในช่วงนี้จึงขึ้นอยู่กับปัจจัยด้านแรงงานของครอบครัวเป็นหลัก เพราะประชากรไม่มากนัก และภายในชุมชนมีพื้นที่ว่างเปล่ามากมายเพียงพอที่จะจับจอง จึงทำให้การใช้ประโยชน์ที่ดินเพียงเพื่อการผลิต และใช้สอยภายในครัวเรือน รวมทั้งเทคโนโลยีในการจัดการที่ดินมีค่อนข้างต่ำ เช่น เครื่องจักรกลสำหรับการบุกเบิก และขยายที่ดินใหม่จึงค่อนข้างลำบาก โดยมีขั้นตอนอย่างง่าย คือ

- (1.1) การเดินสำรวจพื้นที่ที่ต้องการจับจอง และทำเครื่องหมายแสดงไว้ว่ามีการจับจองเป็นเจ้าของแล้ว อาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ไม่มากนัก ประมาณ 10-30 ไร่ (แต่ไม่ได้ทำการเพาะปลูกทั้งหมด เพราะต้องใช้ระยะเวลาในการบุกเบิกมาก อาศัยค่อยๆ บุกเบิกไปเรื่อยๆ ทุกปี) บางคนจะชักชวนเพื่อนบ้านไปเดินสำรวจเป็นสักขีพยานด้วย
- (1.2) หากพื้นที่บริเวณใดมีความอุดมสมบูรณ์ดีมักจะชักชวนเพื่อนบ้านไปรวมจับจองพื้นที่อยู่ใกล้เคียงกัน 4-5 ราย มีวัตถุประสงค์ทั้งเป็นเพื่อนบ้านเผื่อเผื่อไข้ แรงงานในยามเก็บเกี่ยวผลผลิตที่ต้องเร่งด่วน⁸ และการป้องกันภัยจากสัตว์ป่า รวมทั้งโจรผู้ร้ายลักขโมยสัตว์เลี้ยง จึงต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อน
- (1.3) การแผ้วถาง และบุกเบิกพื้นที่ที่จับจอง โดยใช้เครื่องมืออย่างง่าย เช่น มีด จอบ เสียม และไถไม้ ฯลฯ ที่สามารถหาได้ในท้องถิ่น ร่วมกับการใช้แรงงานสัตว์ เช่น วัว ควาย ลักษณะที่ค่อยๆ บุกเบิกไปทุกปีๆ ละ 3-5 ไร่ แล้วแต่ปริมาณแรงงานของแต่ละครอบครัวจะสามารถทำได้ ลักษณะแปลงเพาะปลูกจะไม่ตรง หรือรูปทรงไม่แน่นอน "...มันเป็นป่าหนาที่บ ดอนเดินสำรวจ ต้องกางเงาทางไป มันเลยงอไปงอมา..." (เวทีประชุมบ้านหนองบัวท้าว 27/2/46)
- (1.4) การจับจองพื้นที่ทำกินมักจะจับจองไว้เผื่อนาคตบุตรหลานที่จะเติบโต และแยกครอบครัวในอนาคตด้วย
- (1.5) สมาชิกของชุมชนที่อพยพย้ายติดตามเข้ามาอยู่ใหม่ในระยะหลัง ซึ่งถูกเพื่อนบ้านรุ่นแรกชักชวนให้มาอยู่อาศัยร่วมกันมัก

⁸ การผลิตของชุมชนในยุคนี้มีความจำเป็นต้องใช้แรงงานมนุษย์ และสัตว์มาก จึงมีการพัฒนาระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน จากญาติสนิทมิตรสหายในการให้วัวช่วยเหลือในการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร จึงเกิดประเพณี "ลงแขกแลกแรง" ของชุมชนในยุคนี้ และประเพณี "ผูกเสี่ยว" เป็นการสร้างเครือข่ายความร่วมมือภายในท้องถิ่นทั้งในด้านแรงงาน และความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจ และสังคมอื่นๆ ในยามจำเป็น

จะได้รับการแบ่งปันที่ดินทำกินจากเพื่อนบ้านที่จับจองอยู่ก่อนแล้ว โดยไม่คิดมูลค่าการซื้อขายกันในระยะแรก ต่อมาระยะหนึ่งเริ่มมีการซื้อขายในระบบการแลกเปลี่ยนกับสัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย

- (1.6) ระบบการจัดการที่ดินของครอบครัว และระบบเอกสารสิทธิที่ดินของสมาชิกในชุมชนในระยะแรกยังไม่มี ลักษณะเป็นสิทธิในการใช้สอยประโยชน์ และตกทอดแก่ทายาทของครอบครัวรุ่นต่อรุ่น โดยทายาทฝ่ายหญิงจะเป็นผู้ได้รับมรดกตกทอดที่ดินจากครอบครัว แต่ฝ่ายชายจะไปแสวงหาที่ดินทำกินใหม่จากการสมรส และการบุกเบิกใหม่ หรือได้รับการแบ่งปันสัตว์เลี้ยงทดแทนที่ดิน

(2) ยุคการผลิตเพื่อการค้า ในยุคนี้มีระบบการจัดการที่ดินที่เป็นผลสืบเนื่อง และผลกระทบจากการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมของประเทศ ซึ่งมีลักษณะแบบค่อยๆ เปลี่ยนแปลง เนื่องจากกลไกอำนาจรัฐยังไม่สามารถครอบงำชุมชนได้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด เพราะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางทางการเมือง จึงมีพัฒนาการ และรูปแบบการจัดการที่ดิน ดังนี้

- (21) ปัญหาการบุกรุกครอบครองที่ดินสาธารณะประโยชน์ของชุมชน เช่น ที่ราบลุ่มบริเวณรอบๆ ห้วย หนอง และบึงต่างๆ ในช่วงฤดูแล้งหลังจากน้ำลดลง (เดือนตุลาคม-กรกฎาคม) ปัญหาความต้องการที่ดินทำนาปลูกข้าวบริโภค และการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ
- (22) การประชุมสมาชิกในชุมชนสร้างกฎระเบียบ และข้อตกลงร่วมกันในการจัดการที่ดินที่มีอยู่ โดยมีผู้นำทาง การ และผู้นำธรรมชาติที่เป็นผู้อาวุโสของชุมชนเป็นแกนนำในการดำเนินการ
- (23) การสำรวจรังวัด และแบ่งขนาดพื้นที่เกษตรกรรมในบริเวณพื้นที่สาธารณะเป็นแปลงๆ หากมีสมาชิกในชุมชนที่จับจองเป็นเจ้าของครอบครองทำกินมานานแล้วจะถูกกันออกให้สิทธิทำกินต่อไป
- (24) การคัดเลือกสมาชิกเข้าทำกินในพื้นที่ที่ได้รับการรังวัดแบ่งแปลง จะใช้วิธีการจับสลาก หากสมาชิกรายได้ต้องการจะสลับสับเปลี่ยนกัน จะต้องแจ้งให้คณะกรรมการรับทราบ แต่ห้ามมิให้มีการซื้อขายที่ดินที่ได้รับการจัดสรรให้ ยกเว้นการตกทอดแก่ทายาท (บางชุมชนให้สิทธิกรรมการเลือกแปลงที่ดินก่อน แต่บางชุมชนให้กรรมการเลือกหลังจากสมาชิกได้จับสลากจนครบแล้ว)

กล่าวโดยสรุป ลักษณะการบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินขององค์กรชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง โดยเฉพาะเขตตำบลศรีสงครามนั้น พบว่า มีรูปแบบการจัดการ 2 ลักษณะด้วยกัน ก็คือ การบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดิน (รายละเอียดดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น) และการบริหารจัดการพื้นที่ที่เป็นแหล่งน้ำ และทรัพยากรสัตว์น้ำ โดยมีรายละเอียดในการดำเนินงาน ต่อไปนี้

(1) การจัดทำเขตอนุรักษ์ และสงวนพันธุ์สัตว์น้ำในลุ่มน้ำสงคราม โดยมีการจัดประชุมสมาชิกในหมู่บ้านออกกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน สำรวจ และกันพื้นที่น้ำลุ่มน้ำสงครามให้เป็นเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ การประสานความร่วมมือกับหมู่บ้านในพื้นที่ใกล้เคียงในการดำเนินงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ รวมทั้งการประสานงานกับหน่วยงานภาครัฐให้การสนับสนุน และรับรองกฎระเบียบของชุมชน ซึ่งวัตถุประสงค์ในการจัดทำเขตสงวน และอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ เช่น ให้เป็นแหล่งเพาะขยายพันธุ์ปลาตามธรรมชาติ เป็นการสงวนทรัพยากรสัตว์น้ำสำหรับนำขึ้นมาใช้ในกิจกรรมส่วนร่วม และสงเคราะห์สมาชิกในชุมชนที่ยากจน และด้อยโอกาส เป็นต้น

(2) การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำที่เป็น ห้วย หนอง และบึงของหมู่บ้าน โดยแต่ละหมู่บ้านใช้หลักการการใช้ประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกในหมู่บ้านใดมาก่อนให้เป็นสิทธิของหมู่บ้านนั้นจัดการร่วมกันต่อไป ก็คือ การประมงจับสัตว์น้ำในแหล่งน้ำดังกล่าว โดยมีเงื่อนไขว่าผู้ที่มีสิทธิในการประมงจะต้องเป็นสมาชิกภายในชุมชนเท่านั้น และรายได้ให้ใช้เพื่อส่วนรวมของชุมชน เช่น ดูแลกิจการของวัด โรงเรียน งานพัฒนาชุมชน งานสงเคราะห์สมาชิกในชุมชนที่ยากจน และด้อยโอกาส เป็นต้น

2) สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.)

ภายหลังการประกาศพื้นที่ปฏิรูปที่ดินในเขตตำบลศรีสงคราม ประมาณปี 2518-19 และเริ่มปรับสภาพ และพัฒนาพื้นที่สำหรับการจัดสรรแก่ราษฎรที่ลงชื่อสมัครขอรับการจัดสรรที่ดินแล้วจำนวน 264 แปลง มี ราษฎรเริ่มทยอยเข้าอยู่อาศัยนับตั้งแต่ปี 2520 ในครั้งแรกอพยพย้ายเข้ามาอยู่อาศัย ประมาณ 20 กว่าครอบครัว จนกระทั่งในปี 2523 จึงมีราษฎรย้ายเข้ามาอยู่เต็มแปลงที่จัดสรรไว้

ต่อมาในปี 2544 จึงแยกเขตการปกครองบ้านปฏิรูป หมู่ที่ 9 ออกเป็น 2 หมู่ ก็คือ บ้านปฏิรูป หมู่ที่ 9 จำนวน 135 ครอบครัว และหมู่ที่ 5 จำนวน 129 ครอบครัว แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ปัญหาในการจัดสรรที่ดินแก่ราษฎรในพื้นที่ไม่ราบรื่นเท่าใดนัก เนื่องจากมีราษฎรอพยพมารอรับการจัดสรรที่ดินเพิ่มเติมในรอบที่ 2 ที่ยังคงได้ที่ดินไม่ครบ แม้ว่าจะมีการขยายพื้นที่ และลดขนาดพื้นที่ที่ได้รับเหลือจากเดิม 15 ไร่ เหลือเพียง 8 ไร่/ครอบครัวแล้วก็ตาม

3) ฝ่ายปกครองอำเภอศรีสงคราม

ได้ประกาศให้กำหนด ผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่ไปจัดหาพื้นที่รกร้างว่างเปล่าของหมู่บ้าน และขึ้นทะเบียนเป็นพื้นที่ของ “กระทรวงมหาดไทย” เพื่อให้หน่วยงานราชการใช้สอยในอนาคต และชุมชนเรียกพื้นที่ดังกล่าวว่า “ที่มหาดไทย” ซึ่งในปัจจุบันยังไม่ได้ใช้ประโยชน์ใดๆ นอกจากชุมชนใช้เป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ และเก็บหาอาหารตามธรรมชาติจากป่า

4) องค์การพัฒนาเอกชน

เข้ามามีบทบาทในการพัฒนาผู้นำ และชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ และป่าไม้ในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม ประมาณปี 2538 เป็นต้นมา โดยมีบทบาทในด้านต่างๆ ดังนี้

(1) การสำรวจข้อมูลสภาพทั่วไปทางด้านเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม

(2) การจัดเวทีวิเคราะห์ข้อมูลสภาพปัญหา และผลกระทบจากการจัดการทรัพยากรน้ำในรูปแบบโครงการขนาดใหญ่

(3) การศึกษาดูงาน และแลกเปลี่ยนกับองค์กรชาวบ้านในพื้นที่อื่นๆ ภายในและภายนอกภูมิภาคให้แก่ผู้นำ และสมาชิกในชุมชน

(4) การรณรงค์สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น โดยการตรวจสอบข้อมูล ข้อเท็จจริงในการออกเอกสารสิทธิในที่ดินของเอกชนร่วมกับชุมชน และการช่วยเหลือทางคดีความในชั้นศาล เมื่อมีการฟ้องร้องทางคดีความในกรณีที่เกิดข้อพิพาทขัดแย้งเกิดขึ้นเกี่ยวสิทธิในการใช้ประโยชน์ที่ดิน

(5) การศึกษาวิจัยประเด็นเฉพาะร่วมกับองค์กรชุมชน (Participatory Action Research=PAR) เช่น การจัดการทรัพยากรสัตว์น้ำ และแหล่งน้ำของชุมชน เป็นต้น

5) องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

บทบาทในการบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินขององค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) พื้นที่เป้าหมายในการศึกษาดำบลศรีสงคราม พบว่า มีบทบาทค่อนข้างน้อย เนื่องจากพื้นที่ที่องค์การบริหารส่วนตำบลกำกับดูแลอยู่ ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์นั้น เป็นพื้นที่ที่ชุมชนต่างๆ ใช้ประโยชน์มานานแล้ว และเป็นสิทธิชุมชนในการเข้าไปใช้ประโยชน์ แม้ว่าจะไม่มีกฎหมายรองรับในการจัดการพื้นที่ดังกล่าวก็ตาม

จากการศึกษาองค์การบริหารส่วนตำบลที่ผ่านมาพบว่ามีบทบาทหน้าที่ในการกำกับดูแลการใช้ประโยชน์มากกว่าการเข้าไปควบคุมตรวจสอบอย่างเข้มข้น แต่ถึงอย่างไรก็ตามหลังจากนโยบายการกระจายอำนาจในการเมืองการปกครองสู่ท้องถิ่นที่ถูกยกระดับจาก สภาตำบลไป

เป็นองค์การบริหารส่วนตำบลนั้น พบว่า บทบาทหน้าที่ส่วนหนึ่งที่ต้องจัดเก็บภาษีเป็นรายได้สำหรับการบริหารจัดการขององค์กร จึงต้องแสวงหาทุกวิถีทางในการหารายได้เข้าสู่ตำบล ก็คือ

1) การจัดเก็บค่าธรรมเนียมในการให้ประมูลจับปลาในพื้นที่แหล่งน้ำสาธารณะประเภทต่างๆ ของหมู่บ้านในพื้นที่ปกครองขององค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งจากการศึกษาพบว่าในระยะแรกการเก็บค่าธรรมเนียมใช้กระบวนการประนีประนอมกับหมู่บ้าน เช่น ไม่จัดเก็บหากการประมูลมีรายได้ไม่มากนัก และการอนุโลมในการจัดเก็บไม่ต้องต่อเนื่องทุกปี เพื่อลดข้อขัดแย้งกับหมู่บ้านต่างๆ ในพื้นที่เกี่ยวกับการใช้พื้นที่แหล่งน้ำ และทรัพยากรต่างๆ

2) การเข้าไปบริหารจัดการ และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และที่ดินในพื้นที่สาธารณะประโยชน์ ทั้งที่เป็นแหล่งน้ำ และที่ดินโดยตรง เช่น การให้สัมปทานเช่าแก๊สเอกชนเป็นรายปี กรณีที่พลังของชุมชนอ่อนแอขาดพลังในการต่อรอง หรือไม่สามารถจัดการได้ในกรณีที่เป็นพื้นที่ขนาดใหญ่

3) การจัดเก็บภาษีที่ดินจากผู้ใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ พบว่า ที่ผ่านมา อบต. ส่วนมากจัดเก็บได้เฉพาะรายย่อยเท่านั้น ส่วนเจ้าของที่ดินรายใหญ่ไม่สามารถดำเนินการได้เพราะปัจจัยทางด้านอิทธิพลทางการเมือง และเศรษฐกิจในท้องถิ่น ซึ่งส่วนมากเป็นนักการเมือง และผู้ประกอบการอุตสาหกรรมรายใหญ่ที่ อบต. มีขีดความสามารถเข้าไม่ถึง

3.3 พื้นที่ตำบลวังสาว

3.3.1 พัฒนาการการจัดการที่ดิน

รูปแบบ และวิธีการจัดการที่ดินของชุมชนในอดีตบทบาทหน้าที่ และอำนาจในการบริหารจัดการเป็นของสมาชิกในชุมชนเองที่เป็นระบบวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งมีระบอบจารีตประเพณีนิยมเป็นกรอบในการปฏิบัติ และไม่มีนิติอำนาจทางกฎหมายเข้ามารองรับ ต่อมาเมื่อรัฐได้ขยายอำนาจในการจัดการทรัพยากรด้วยการออกกฎหมายมารองรับอำนาจดังกล่าวทำให้การจัดการที่ดิน ซึ่งถือเป็นทรัพยากรที่สำคัญของชุมชนได้ตกอยู่ในอำนาจของรัฐ โดยมีหลายๆ หน่วยงานเข้าไปเกี่ยวข้อง

จากการศึกษาพัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ชุมชนวังสาวที่ได้มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิในการจัดการที่ดินของชุมชนคืนจากอำนาจรัฐ ซึ่งพอที่จะสรุปเหตุการณ์สำคัญที่นำไปสู่การจัดการที่ดินโดยองค์กรชุมชนวังสาวในปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 3.1-1 : ลำดับเหตุการณ์สำคัญในการเรียกร้องสิทธิในการจัดการที่ดินของชุมชนวังสาวป

ช่วงปี	เหตุการณ์
2508	■ ทางราชการได้ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของตำบลสีชมพู ตำบลศรีสุข ตำบลนาจาน ตำบลโนนทันและตำบลโนนคอม อำเภอชุมแพ ตามกฎกระทรวงฉบับที่ 47/2508 ■ เจ้าหน้าที่เข้ามาติดประกาศ (ป้าย) ตามต้นไม้ว่า "เขตป่าสงวนแห่งชาติ"
2516 -2531	■ องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ได้รับสัมปทานเข้ามาตัดไม้ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดงลานและบริเวณที่ทำกินของชุมชนวังสาวป
2527	■ กรมป่าไม้ ได้จัดตั้งโครงการพัฒนาป่าดงลาน 4 ให้เกษตรกรลงชื่ออนุญาตปลูกป่าในที่ดินทำกิน และเตรียมจัดโครงการหมู่บ้านป่าไม้ แต่ถูกชุมชนคัดค้าน
2528 - 2534	■ โครงการพัฒนาป่าดงลาน 4 เข้ามาปลูกป่า (ต้นกระถินยักษ์, ยูคาลิปตัส และต้นสัก) และอพยพชุมชนออกจากพื้นที่เดิม และจัดที่ทำกินให้ใหม่ 7.5 ไร่/ครอบครัว (ตามนโยบายโครงการหมู่บ้านป่าไม้) แต่พื้นที่แห่งใหม่ที่จัดให้ทับซ้อนกับพื้นที่ทำกินของชุมชนอื่นๆ⁹ และเจ้าของที่ดินไม่ยินยอม จึงทำให้ชุมชนวังสาวป ไม่สามารถเข้าไปทำประโยชน์ได้ และบางแห่งที่ได้รับการจัดสรรไม่สมบูรณ์ เนื่องจากเป็นหินลูกรัง ทางราชการจึงยินยอมให้เกษตรกรที่ได้รับการจัดสรรที่ดินกลับไปทำการเพาะปลูกในที่ดินเดิมได้ แต่ห้ามตัดต้นไม้ที่ปลูกไว้แล้ว (ให้เพาะปลูกระหว่างแถวต้นไม้)
2535 - 2536	■ ประมาณ 5-6 ปี ต้นไม้ที่ปลูกเริ่มมีขนาดใหญ่ขึ้นทำให้ไม่สามารถเพาะปลูกพืชวนระหว่างแถวต้นไม้ ชาวบ้านที่ได้รับความเดือดร้อนจึงได้ร่วมกันเรียกร้องขอที่ทำกินคืนจากกรมป่าไม้ ร่วมกับเกษตรกรในพื้นที่อื่นๆ ของภาคให้ยกเลิกโครงการ คจก. และอนุญาตให้กลับเข้าไปเพาะปลูกในที่ดินทำกินเดิมได้ ■ แกนนำชุมชน และสมาชิกที่ได้รับผลกระทบจากโครงการปลูกป่า ได้มีรวมตัวกันตัดต้นไม้ในพื้นที่ เพื่อทำการเพาะปลูก และมีแกนนำถูกจับกุมในภายหลัง
2536 - 2537	■ เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้าไปข่มขู่ และทยอยจับกุมเกษตรกรในข้อหาบุกรุกพื้นที่ป่าสงวน และทำลายทรัพย์สินของทางราชการ (ออป.)
2537 -2538	■ สถานการณ์เริ่มคลี่คลาย โดยเจ้าหน้าที่ไม่ได้จับผู้บุกรุกป่า เพียงแต่ขอร้องไม่ให้มีการบุกรุกเพิ่มและอนุญาตให้ทำการเกษตรได้โดยไม่อนุญาตให้นำเครื่องจักรเข้าไปในพื้นที่การเกษตรที่มีความขัดแย้งกับรัฐ
2539	■ แกนนำชุมชน และตัวแทนได้เข้าพบเจรจากับเจ้าหน้าที่ป่าไม้จังหวัด และตัวแทนภาครัฐจากกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เพื่อขอให้เกษตรกรสามารถนำเครื่องจักร (ขนาดเล็ก) เข้าไปทำการเกษตรในพื้นที่ได้ และผลการเจรจาภาครัฐอนุญาตให้ดำเนินการได้

⁹ พื้นที่ที่ประกาศให้เป็นพื้นที่จัดสรรแก่เกษตรกรที่ถูกอพยพย้ายออกจากพื้นที่ป่าสงวนฯ ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม และส่วนมากมีเกษตรกรจากชุมชนต่างๆ ที่อยู่บริเวณใกล้เคียงทำการครอบครอง และเพาะปลูกมาหลายชั่วอายุคนแล้ว แต่ไม่มีเอกสารสิทธิแสดงการถือครอง เมื่อโครงการหมู่บ้านป่าไม้จัดสรรที่ดินในพื้นที่ดังกล่าวแก่เกษตรกรที่ถูกอพยพออก เพื่อปลูกป่าของ ออป. จึงไปทับซ้อนกับพื้นที่เพาะปลูกของเกษตรกรหมู่บ้านอื่นๆ ในบริเวณโครงการ และสร้างความขัดแย้งในพื้นที่ระหว่างเกษตรกรของโครงการหมู่บ้านป่าไม้กับเกษตรกรเจ้าของพื้นที่เดิม

ตารางที่ 3.1-1 (ต่อ)

ช่วงปี	เหตุการณ์
2539	■ การแต่งตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาความร่วมมือระหว่างเกษตรกรกับหน่วยงานรัฐ ต่อมาได้มีการรังวัดและทำเขตโฉนดที่ดินที่มีปัญหาขัดแย้งออกจากพื้นที่อุทยานฯ เพื่อป้องกันการบุกรุกขยายพื้นที่เพิ่ม
2541 – 2542	■ คณะกรรมการที่ได้รับการแต่งตั้งขึ้นได้ร่วมกับแกนนำ และสมาชิกในชุมชนเดินสำรวจพื้นที่ที่มีปัญหา และกันแนวเขตร่วมกัน ในช่วงนี้มีปัญหาความขัดแย้งในการกันพื้นที่เป็นระยะแต่ในที่สุดสามารถแก้ไขปัญหาได้
2542	■ การกันเขตพื้นที่ที่มีปัญหาของชุมชนวังสาวป ตาม มติ ครม. ลงวันที่ 30 มิถุนายน 2541 ได้แล้วเสร็จ และแกนนำชุมชนได้ทำข้อตกลงกับทางอุทยานฯ และกรมป่าไม้ว่าจะไม่มีการบุกรุกขยายพื้นที่ทำกินเพิ่มขึ้นหลังจากการจัดสรรที่ดินทำกินแล้ว

จากลำดับเหตุการณ์ชุมชนวังสาวปได้รับผลกระทบจากอำนาจของรัฐที่เข้ามามีบทบาทในการจัดการที่ดินช่วงโครงการ คจก.¹⁰ ซึ่งในอดีตการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนค่อนข้างมีความเป็นอิสระ เพราะว่ามีพื้นที่ป่าอย่างกว้างขวางสามารถครอบครอง โดยใช้แรงงานและทุนของแต่ละครัวเรือนในการแผ้วถางพื้นที่ทำการเกษตรที่มีอยู่รอบๆ ที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชน

ภายหลังโครงการ คจก. ยุติในปี 2535 ชุมชนอพยพกลับคืนถิ่นที่ทำกินเดิมได้ จึงพยายามสร้างความมั่นคงด้านที่อยู่อาศัย และที่ดินทำกินไม่มีการอพยพออกจากพื้นที่อีกต่อไป โดยเฉพาะการได้รับเอกสารสิทธิในที่ดินทำกิน จึงมีการร่วมมือเรียกร้องหน่วยงานของรัฐในเรื่องที่ทำกินมากขึ้น ซึ่งมีการประชุมแสวงหาแนวทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นภายในชุมชน และความร่วมมือกับหน่วยงานของรัฐในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวมาอย่างต่อเนื่อง

ผลการดำเนินงานการต่อสู้เรียกร้องสิทธิที่ดินทำกิน และการเสริมสร้างความเข้าใจทางด้านแนวคิดในการจัดการที่ดินกับภาครัฐที่เกี่ยวข้องในระดับปฏิบัติการ และนโยบาย จนในที่สุดทำให้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการร่วมกันในการสำรวจ และกันแนวเขตพื้นที่อุทยานแห่งชาติภูผาม่านออกไปจากพื้นที่ที่มีปัญหาความขัดแย้ง จำนวน 1,900 ไร่ ที่ชุมชนต้องการให้ภาครัฐจัดสรรเป็นที่ทำกินแก่สมาชิกที่ได้รับผลกระทบ และออกเอกสารสิทธิให้

3.3.2 กระบวนการ และรูปแบบการจัดการที่ดิน

1) องค์การชุมชน

จากการศึกษาพบว่า การจัดการที่ดินของชุมชนวังสาวป (หมายถึงรวม บ้านวังใหม่ และบ้านวังกกแก้ว ที่ได้รับผลกระทบจากความขัดแย้งในการจัดการที่ดินของรัฐ) ได้ดำเนินการที่มา

¹⁰ คจก. ชื่อย่อมาจาก “โครงการจัดที่ทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2534-2535)” หรือที่รู้จักกันในพื้นที่ของชาวบ้าน ก็คือ “คจก.” โดยมี พล.อ.สุจินดา คราประยูร ดำรงตำแหน่งประธานกรรมการอำนวยการโครงการ และพล.อ.อิสระพงศ์ หนุนภักดี ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการโครงการ

จากการผลักดัน เรียกร้องจากตามความต้องการของสมาชิกในชุมชนที่เดือดร้อน ซึ่งมีรูปแบบและวิธีการที่แตกต่างจากการจัดการที่ดินของภาครัฐ

โดยองค์กรชุมชนมีรูปแบบ และกระบวนการในการจัดการที่ดินของพื้นที่ดังกล่าวเริ่มตั้งแต่ 1) การสร้างความรู้ ความเข้าใจในด้านแนวคิด รูปแบบ และวิธีการจัดการที่ดินร่วมกัน 2) การแสวงความร่วมมือในการสนับสนุนในทางภาคปฏิบัติจากหน่วยงานของรัฐ และ 3) การควบคุมปัญหาข้อขัดแย้งในพื้นที่ และแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งอย่างมีส่วนร่วมของท้องถิ่น โดยสรุปกระบวนการในการจัดการที่ดิน ดังนี้¹¹

1) การเตรียมการ

(1) การประชุมระดมความคิดเห็นจากสมาชิกในชุมชน เพื่อสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ในการจัดการที่ดินร่วมกัน เพื่อสร้างการตระหนัก และการยอมรับของสมาชิกในชุมชน

(2) การแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งต่างๆ ทันทีที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกในชุมชน อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการจัดการที่ดินของชุมชน รวมถึงความขัดแย้งกับภาครัฐอีกด้วย

2) การสำรวจข้อมูล

(1) การสำรวจข้อมูลสมาชิกผู้เข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ 1,900 ไร่ โดยมีการสำรวจสิทธิของผู้เข้าไปทำกินในพื้นที่ดังกล่าว และการสำรวจขนาดที่ดินทำกินทั้งหมดที่ชุมชนต้องการจำแนกออกจากอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน

(2) การสำรวจรังวัดที่ดิน และแบ่งแปลง ได้รับความร่วมมือจากสมาชิกทุกครัวเรือนที่เข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ 1,900 ไร่ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ และหน่วยงานอื่นๆ ของรัฐในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องให้ความช่วยเหลือในสำรวจการรังวัดที่ดิน เพื่อจำแนกแนวเขตอุทยานฯ กับพื้นที่ทำกินของแต่ละครัวเรือน

2) เครือข่ายองค์กรชาวบ้านป่าไม้ และที่ดิน¹²

พัฒนาการขององค์กรชุมชนที่ยกระดับจากการดำเนินงานในระดับพื้นที่ป่าแต่ละแห่งไปสู่การขยายความร่วมมือระหว่างพื้นที่กับองค์กรชุมชนอื่นๆ ภายในภาค ภายใต้ชื่อ “คณะ

¹¹ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน ภาพที่ 2.1 รูปแบบ และกระบวนการจัดการที่ดินขององค์กรชุมชน หน้าที่ 22

¹² ในช่วง ค.จก. (ปี 2534-2536) เครือข่ายองค์กรชาวบ้านที่มีบทบาท คือ สมัชชาชาวนาชาวไร่ เพื่อรับรองสิทธิและพื้นที่ทำกิน ทำกิน ภาคอีสาน หรือที่เรียกกันว่า “สมัชชาชาวนา-ชาวไร่ฯ อีสาน” ที่เกิดจากการรวมตัวขององค์กรชุมชนที่ได้รับผลกระทบจาก ค.จก. ในภาคอีสานที่ก่อรูปมาจาก “เครือข่ายพื้นที่ป่า” หรือการจัดตั้งในพื้นที่ป่าแต่ละแห่งที่จะถูกอพยพออกจากพื้นที่ป่าสงวนฯ เช่น เครือข่ายองค์กรชาวบ้านพื้นที่ป่าดงลาน จ.ขอนแก่น, เครือข่ายองค์กรชาวบ้านป่ามายางกลัก จ.ชัยภูมิ และเครือข่ายองค์กรชาวบ้านเทือกเขาภูพาน เป็นต้น โดยมีสถาบันทางด้านวิชาการ และองค์กรพัฒนาเอกชนให้การสนับสนุนช่วยเหลือในด้านข้อมูลข่าวสาร

อนุกรรมการเครือข่ายองค์กรชาวบ้านป่าไม้ที่ดิน" (อบท.) นั้น เริ่มมาจากการเคลื่อนไหวขององค์กรชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสในช่วงปี 2528 ในพื้นที่เขตภาคอีสานตอนล่าง คือ จังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ

ต่อมาได้ขยายตัวทั้งในด้านเนื้อหาที่ชุมชนได้รับผลกระทบที่นอกเหนือจากยูคาลิปตัส เช่น ปัญหาการขยายเขตอุทยานทับพื้นที่ทำกินของเกษตรกร ปัญหาที่ดินสาธารณะประโยชน์ และปัญหา คจก. เป็นต้น รวมการขยายพันธมิตรความร่วมมือ และพื้นที่เครือข่ายออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมพื้นที่ภาคอีสาน โดยบทบาทของเครือข่ายองค์กรชาวบ้านป่าไม้ และที่ดินภาคอีสานเข้ามามีส่วนร่วมสำคัญในช่วงนี้ ก็คือ

1) เวทีแลกเปลี่ยนรู้ทางด้านข้อมูลข่าวสารปัญหาป่าไม้ และที่ดินทำกินระหว่างองค์กรชุมชนที่เป็นสมาชิกในเครือข่าย รวมทั้งองค์กรพันธมิตรอื่นๆ เช่น สถาบันวิชาการ

2) การสนับสนุนความร่วมมือ และการสนับสนุนทรัพยากรต่างๆ ระหว่างพื้นที่ หรือองค์กรชุมชนในระดับท้องถิ่น

3) การรณรงค์ทางด้านนโยบายปัญหาป่าไม้ และที่ดินทำกิน เช่น พรบ.ป่าชุมชน และการเสนอให้ยกเลิกกฎหมายที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่าและป่าไม้ที่ละเมิดสิทธิชุมชน

4) บทบาท และมีส่วนร่วมในการจัดตั้ง "สมัชชาชาวนา-ชาวไร่ฯ ภาคอีสาน" เพื่อเคลื่อนไหวรณรงค์ปัญหา และผลกระทบจาก คจก. ที่เป็นปัญหาเฉพาะ และมีความเร่งด่วนในสถานการณ์ขณะนั้น (ปี 2534-ปัจจุบัน)

ต่อมาในช่วงปี 2540-44 การดำเนินงานแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินในพื้นที่ป่าดงลานที่เกษตรกรในเขตตำบลวังสาว อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น ที่มีปัญหาสะสมมานานนับตั้งแต่โครงการป่าดงลาน 4 และคจก. ได้ปะทุ และมีการเคลื่อนไหวของชุมชนเรียกร้องสิทธิอีกครั้ง โดยมี สมัชชาเกษตรกรรายย่อย (สกย.อ.) ภาคอีสาน เขตขอนแก่น ได้เข้ามาสนับสนุนอีกองค์กรหนึ่ง

3) องค์กรพัฒนาเอกชน¹³

มีบทบาทในการดำเนินงานแก้ไขปัญหาคความเดือดร้อนของชุมชนที่ได้รับผลกระทบ โดยมีขั้นตอน และรูปแบบต่อไปนี้

1) การศึกษาปัญหา และผลกระทบจากโครงการ คจก. ร่วมกับสถาบันวิชาการ เช่น สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDI), สถาบันวิจัยและพัฒนา (RDI) มหาวิทยาลัยขอนแก่น และมูลนิธิอาสาสมัครเพื่อสังคม (มอส.)¹⁴

¹³ บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในช่วงนี้ คือ คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชน ภาคอีสาน (กป.อพช.) ในการประสานงาน และการศึกษาวิจัยผลกระทบจาก คจก. รวมทั้งการเคลื่อนไหวทางด้านการนโยบายให้ยุติโครงการดังกล่าว

¹⁴ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน ยศ สันตสมบัติ.2536. คจก.ผลกระทบ และความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนอีสาน, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

2) จัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านข้อมูลข่าวสารแก่ผู้นำ และแกนนำองค์กรชุมชนในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบ

3) การเตรียมผู้นำ และชุมชนในการสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับทิศทาง มาตรการ รูปแบบ และเป้าหมายการดำเนินงานขององค์กรชุมชนเกี่ยวกับปัญหาป่าไม้ และที่ดินทำกิน

4) การจัดองค์กรชุมชนในการเจรจาต่อรอง และดำเนินการร้องเรียนต่อหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องให้ดำเนินการแก้ไขปัญหา

5) การเข้าร่วมดำเนินงานในรูปแบบพหุภาคี เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง และทบทวนผลการดำเนินงานร่วมกัน

4) หน่วยงานภาครัฐในระดับปฏิบัติการ และนโยบาย

ในการจัดการที่ดินของชุมชนวังสวาป องค์กรท้องถิ่นที่เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการแล้ว พบว่ามีหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งดังกล่าวในพื้นที่ ก็คือ

1) เจ้าหน้าที่จากอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ในการเข้าร่วมสำรวจ และจำแนกแนวเขตอุทยานฯ กับแกนนำชุมชนที่ได้รับผลกระทบ

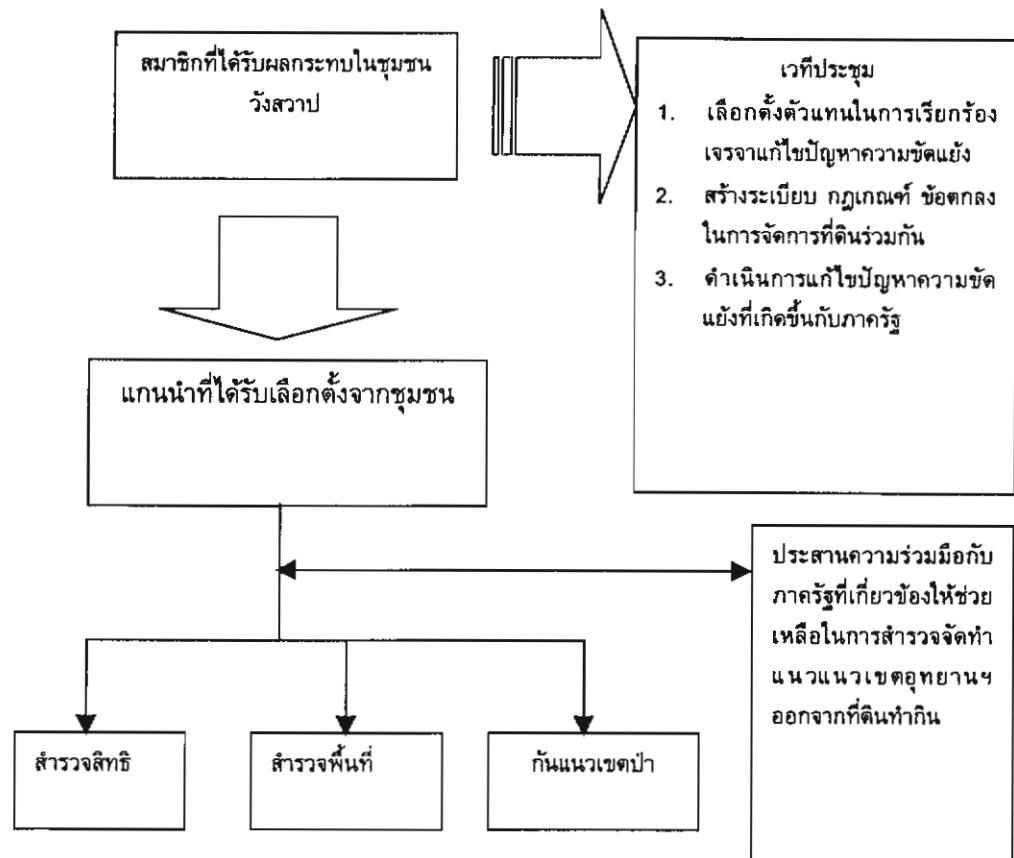
2) นายอำเภอ และฝ่ายปกครองอำเภอภูผาม่าน ในการรับเรื่องราวร้องทุกข์ของตัวแทนชุมชนที่ได้รับผลกระทบให้ดำเนินการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนที่ขัดแย้งกับกรมป่าไม้

3) คณะรัฐมนตรี ในการแต่งตั้งคณะกรรมการร่วมระหว่างชุมชนกับเจ้าหน้าที่ของรัฐในการสำรวจ และจำแนกแนวเขตอุทยานฯ กับพื้นที่ทำกินตามมติ ครม. วันที่ 30 มิถุนายน 2541

เนื่องจากในปัจจุบันปัญหาความขัดแย้งที่ทำกินกับอุทยานฯ ที่ชุมชนได้รับการจัดสรร และจำแนกออกจากพื้นที่อุทยานฯ เรียบร้อยแล้ว ก็พบว่า คณะกรรมการ และแกนนำชุมชนที่จัดตั้งขึ้นไม่มีการประชุมติดตามผลการดำเนินงานร่วมกันแต่อย่างใด หลังจากปัญหาความขัดแย้งในการจัดการที่ดินเริ่มคลี่คลาย

แต่จากการศึกษาพบว่า ชุมชนยังคงให้การยอมรับคณะกรรมการชุดดังกล่าว เพราะหากมีเหตุการณ์ที่สร้างผลกระทบเช่นเดียวกับ คจก. ก็จะให้แกนนำของชุมชนดำเนินการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิในการจัดการที่ดินเช่นเดิม

แผนภาพที่ 3.1 รูปแบบ และกระบวนการในการจัดการปัญหาความขัดแย้งที่ดินกับภาครัฐ

3.4 พื้นที่ตำบลโนนข่า

3.4.1 พัฒนาการการจัดการที่ดิน

ป่าโคกหนองกุง – วังแสง มีพื้นที่เหลือจากการบุกรุกครอบครอง ประมาณ 1,500 ไร่ มีหมู่บ้านที่ติดกับป่า 7 หมู่บ้าน 4 ตำบลของอำเภอพล จังหวัดขอนแก่นและกิ่งอำเภอบัวลาย จังหวัดนครราชสีมา ครอบคลุมพื้นที่ในเขต ต.โนนจาน กิ่ง อ.บัวลาย จ.นครราชสีมา ประมาณ 505 ไร่ และครอบคลุมพื้นที่เขต ต.หนองมะเขือ ต.โนนข่า ต.หนองแวงโสภพระ อ.พล จ.ขอนแก่น ประมาณ 1,000 ไร่ โดยพื้นที่ป่าส่วนใหญ่อยู่ในจังหวัดขอนแก่น ส่วนพื้นที่ที่เหลือด้านทิศใต้ และตะวันตกเฉียงใต้อยู่ในจังหวัดนครราชสีมา

ในช่วงประมาณ 20-30 ปีที่แล้วมีพื้นที่ป่า ประมาณ 4-7 พันไร่ และต่อมาได้ถูกบุกรุกและจับจองโดยชุมชนรอบๆ ป่าโคกกุงฯ เนื่องจากการออกกฎหมายโฉนดที่ดิน ซึ่งเป็นปัจจัยที่กระตุ้นให้ชุมชนบุกรุกพื้นที่ป่าโดยเฉพาะผู้ที่มีอำนาจทางการเมือง และการปกครองภายในหมู่บ้านที่ร่วมมือกับนายทุนจากนอกหมู่บ้านดำเนินการบุกรุกพื้นที่ป่า และครอบครองพื้นที่ได้มากกว่าเกษตรกรทั่วไป เพราะมีความพร้อมด้านเครื่องจักรกล และทุนในการบุกเบิกปรับสภาพพื้นที่

ปัจจุบันพื้นที่ป่าโคกหนองกุง (ป่าโคกงอโค้ง) – วังแสง (ป่าศาลาหิน) มีเนื้อที่ประมาณ 1,500 ไร่ จากการรังวัดเฉพาะป่าโคกหนองกุง (โดยมีเขตแดนคือรางรถไฟ) ของชุมชนห้วยโจด เมื่อก่อนเป็นผืนป่าขนาดใหญ่ มีเนื้อที่ตามที่ระบุตามเอกสารของป่าไม้จังหวัด เมื่อปี 2520 มีเนื้อที่ 4,800 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ป่า และพื้นที่ทางการเกษตรกรรม รวม 8 หมู่บ้าน

พื้นที่โดยรอบป่าโคกหนองกุงในปัจจุบันกลายเป็นพื้นที่ทางการเกษตร และเขตที่อยู่อาศัยของหมู่บ้าน ซึ่งเริ่มมีการจับจองเป็นที่ทำกินเพิ่มเติมครั้งใหญ่ เมื่อปี 2502-04 ส่วนมากจะเป็นพื้นที่ในเขตการปกครองของบ้านหนองหญ้าปล้อง เนื่องจากเป็นหมู่บ้านใหม่ (พัฒนาการในการตั้งหมู่บ้านเริ่มมาจากการการสร้างบ้านพักที่อยู่อาศัยชั่วคราวสำหรับนอนเฝ้าไร่เฝ้านา ต่อมามีการขยายตัว และตั้งเป็นหมู่บ้าน)

การจับจองพื้นที่ทางการเกษตรในช่วงที่มีการบุกรุกพื้นที่สาธารณะกันมาก (2526-28) เป็นการจับจองโดยการทำเครื่องหมายอย่างง่าย ๆ ก็คือ ใช้มีดถากต้นไม้ให้เป็นรอย แล้วค่อยทำการปรับสภาพพื้นที่ในภายหลัง ขั้นตอนดังกล่าวเรียกว่า “สาวนา” หมายถึง การปรับสภาพพื้นที่ให้เหมาะสมสำหรับการทำนา ด้วยวิธีการตัดฟันไม้ขนาดเล็กออก ขุดพลิกพื้นหน้าดิน ขุดราก และต่อไม้ในพื้นที่ออกให้เหมาะสมต่อการไถนาได้

ป่าโคกหนองกุง-วังแสง เป็นพื้นที่ป่าเต็งรัง ประกอบไปด้วยต้นไม้จำพวก ไม้เต็ง รัง ประดู่ มะค่าโมง ตะแบก และพลวง เป็นต้น ส่วนพืชชั้นหน้าดินจะประกอบด้วย ฝั่โจด ฝั่เพ็ก ซึ่งสามารถนำมาใช้ประกอบอาหารได้ สภาพดินส่วนใหญ่เป็นดินทราย นอกจากนี้ป่าโคกหนองกุง-วังแสงมักจะเกิดไฟป่าเกิดขึ้นทุกปีในช่วงฤดูแล้ง (กุมภาพันธ์-เมษายน)

ในอดีตป่าคอน้างจะมีความอุดมสมบูรณ์สูงมีต้นไม้หลายชนิด และหนาแน่น ขนาดความสูงของต้นไม้โดยเฉลี่ยประมาณ 2 เมตร ยังพบสัตว์ป่าหลายชนิด เช่น เก้ง กวาง ละมั่ง ลิง และงู ฯลฯ นอกจากนี้มีการค้นพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในการคล้องช้างบริเวณดังกล่าวนี้ ก็คือ เสาหินสูงประมาณ 1 เมตร ตั้งอยู่ 4 จุด 4 มุม ชุมชนเรียกบริเวณนั้นว่า “ฮ่อมช้างเผือก” ซึ่งเป็นสถานที่เคยมีการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับการจับช้างป่าในพื้นที่ดังกล่าวมาก่อน

1) ปัญหา และผลกระทบต่อทรัพยากรป่าไม้

(1) การอพยพเข้ามาของประชากรต่างถิ่น ในอดีตพื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสง มีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงทำให้มีเกษตรกรจากถิ่นอื่นที่มีปัญหาการขาดแคลนพื้นที่ทำกินจากผลกระทบของการเพิ่มขึ้นของประชากรได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณป่าโคกหนองกุง-วังแสง เพิ่มขึ้น ทำให้ความต้องการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่า เช่น ดินไม้, เห็ด, ฝั่, สัตว์ป่า ฯลฯ ที่ได้จากป่าเพิ่มขึ้นด้วย

(2) การสร้างทางรถไฟ ช่วงประมาณปี 2470 เริ่มมีการขยายเส้นทางรถไฟสายภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สายนครราชสีมา-อุดรธานี-หนองคาย ได้มีการสร้างทางรถไฟตัดผ่านป่าโคกหนองกุง – วังแสง ไม้ในพื้นที่ถูกนำมาทำไม้หมอนรางรถไฟ โดยให้สัมปทานทำไม้หมอนรองรถไฟแก่นายทุน

(3) ผลจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ มีการปลูกพืชเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น และเกษตรกรได้ขยายพื้นที่เพาะปลูก โดยเปลี่ยนชนิดพืชที่ปลูกตามความต้องการของตลาด เช่น ปอ มันสำปะหลัง และอ้อย สภาพพื้นที่ป่าจึงถูกบุกรุกอย่างต่อเนื่อง ด้วยสาเหตุดังกล่าวเป็นปัจจัยผลักดันให้ชุมชนที่อยู่รอบๆ ป่าโคกสูง-วังแสง ต้องการอนุรักษ์พื้นที่ป่าไม่ให้มีการบุกรุกต่อไป

2) การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่า

(1) การเก็บหาอาหารธรรมชาติ และผลผลิตจากพื้นที่ป่า เช่น เห็ดที่มีอย่างหลากหลายชนิดตามฤดูกาล ชุมชนในพื้นที่รอบๆ และพื้นที่ใกล้เคียงมีรายได้เสริมจากการหาผลผลิตจากป่าขาย โดยเฉพาะบ้านห้วยโจดที่มีพื้นที่ใกล้เคียงกับพื้นที่ป่ามีรายได้เสริมอีกด้านหนึ่งของครอบครัว

(2) ทำเลเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะในช่วงฤดูการเพาะปลูกเกษตรกรดอนผู้วัวควายไปเลี้ยงในพื้นที่ป่า เนื่องจากในช่วงฤดูทำนาพื้นที่นาไม่สามารถเลี้ยงสัตว์ได้สะดวก

(3) แหล่งพืชสมุนไพรธรรมชาติ ชุมชนที่อยู่รอบๆ พื้นที่ป่าได้พึ่งพาอาศัยสมุนไพรรักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐานได้นับตั้งแต่ในอดีต

(4) สถานที่ประกอบพิธีกรรมความเชื่อทางศาสนาของชุมชน เช่น สถานที่ฌาปนกิจ และความเชื่อเกี่ยวกับผี

3.4.2 กระบวนการ และรูปแบบการจัดการที่ดิน

ในการศึกษาการจัดการที่ดินในระดับท้องถิ่นของป่าโคกสูง-วังแสง ในการศึกษาในพื้นที่พบว่า มีหน่วยงาน หรือองค์กรทั้งองค์กรของรัฐ และเอกชนได้เข้าไปดูแล หรือบริหารจัดการการจัดการที่ดินในท้องถิ่น คือ

1) สำนักงานป่าไม้จังหวัดขอนแก่น

ได้เข้าไปมีบทบาทในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการพื้นที่ป่าสาธารณะ โดยให้แต่ละชุมชนจัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่แต่ละหมู่บ้าน แต่จากการดำเนินดังกล่าวยังไม่สามารถจัดตั้งป่าชุมชนครบทุกหมู่บ้านที่มีพื้นที่ติดกับป่าสาธารณะโคกสูง-วังแสง โดยเฉพาะบ้านห้วยโจด ตำบลโนนข่า อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น ยังไม่มีการจัดตั้งป่าชุมชนของหมู่บ้านอย่างจริงจัง เพราะขาดงบประมาณในการดำเนินการ

2) องค์กรพัฒนาเอกชน

เข้ามามีบทบาทในด้านการเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชน เช่น การจัดเวทีวิเคราะห์ปัญหาการจัดการป่าไม้ และที่ดินในระดับชุมชน รวมทั้งการพัฒนาผู้นำในระดับชุมชน แต่ยังไม่

ขาดความต่อเนื่องในกระบวนการดำเนินงาน เนื่องจากข้อจำกัดในด้านทรัพยากรสนับสนุนโครงการไม่มีความต่อเนื่อง

3) องค์การชุมชน

ชุมชนแต่ละชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบๆ พื้นที่ป่าจะมีการแต่งตั้งคณะกรรมการทำหน้าที่ในการดูแลรักษาป่า เช่น บ้านห้วยโจด ซึ่งสมาชิกภายในชุมชนได้มองเห็นความสำคัญของพื้นที่ป่า และทรัพยากรป่าไม้ที่ได้เสื่อมสภาพลง จึงพยายามร่วมมือกันดูแลรักษา

โดยสมาชิกชุมชนได้มีการเริ่มพูดคุยถึงข้อตกลงในการดูแลรักษาป่า การประชุมวางกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่า และป่าไม้ ดังนี้

- 1) ห้ามตัดไม้ และหากผู้ใดฝ่าฝืนตัดไม้ในเขตป่าจะต้องถูกลงโทษปรับ ดัชนีละ 500 บาท
- 2) หากสมาชิกในชุมชนต้องการนำไม้แห้งภายในพื้นที่ป่าไปทำฟืนหุงต้ม และเชื้อเพลิงภายในครอบครัว จะต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการหมู่บ้าน และผู้ดูแลรักษาป่าที่ได้รับการแต่งตั้ง
- 3) ห้ามมิให้ผู้ใดบุกรุกครอบครองเป็นเจ้าของที่ดินในพื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสง
- 4) ห้ามขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในเขตป่า ในกรณีที่มีสมาชิกชุมชนมีที่ดินทำกินอยู่ติดกับพื้นที่ป่า

3.5 สรุป

กล่าวโดยสรุปจากการศึกษาขององค์การบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินในระดับท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมาย ทั้ง 3 แห่งนั้นมีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่มีความแตกต่างกันในด้านรายละเอียดกระบวนการดำเนินงานที่สัมพันธ์กันกับปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรมที่แตกต่างกันแต่ละท้องถิ่น ดังสรุปได้ต่อไปนี้

1) องค์การชุมชน

บทบาทขององค์การชุมชนในแต่ละพื้นที่ถือว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สุดที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินในท้องถิ่น ซึ่งสามารถแบ่งออกได้ 2 ลักษณะ ก็คือ

2) พื้นที่เอกชน

การบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของเอกชนมีพัฒนาการมาจากยุคการผลิตเพื่อยังชีพที่มีการจับจองที่มีพื้นที่ดินให้จับจองได้อย่างสะดวกสบาย เนื่องจากขนาดประชากรเทคโนโลยีต่างๆ ยังไม่มีความเจริญก้าวหน้า และระบบตลาดยังไม่มียุทธศาสตร์ในการกระตุ้นให้เกิดการผลิตในพื้นที่ขนาดใหญ่ ซึ่งในช่วงนี้ยังไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ตามกฎหมาย แต่เป็นสิทธิการใช้ประโยชน์ในที่ดินของเอกชนที่สามารถตกทอดสู่ทายาทได้

ต่อมาในยุคการผลิตเพื่อการค้า และการซื้อขายที่ดิน เนื่องจากนโยบายการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ระบบทุน และกลไกระบบตลาดเข้ามามีบทบาทในการผลิตมากยิ่งขึ้น รวมทั้งปัจจัยด้านประชากรที่เพิ่มขนาดมากขึ้นที่สัมพันธ์กันกับระยะในการตั้งถิ่นฐานของชุมชน จึงมีความต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากยิ่งขึ้น ในช่วงนี้มีระบบเอกสารสิทธิในที่ดินตามกฎหมาย และที่ดินมีมูลค่าเป็นตัวเงินสูงขึ้น ประกอบกับนโยบายการขยายอุตสาหกรรมสู่ภูมิภาค จึงเริ่มมีการซื้อขายที่ดินมากขึ้น

3) พื้นที่ส่วนรวม

พื้นที่ส่วนรวมของชุมชน ซึ่งชุมชนมีระบบการบริหารจัดการทรัพยากรดังกล่าวที่สามารถแบ่งออกได้อีก 2 ประเภท ด้วยกัน ก็คือ

(1) ทรัพยากรดิน และที่ดิน โดยพอที่จะสรุปมีระบบการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินส่วนรวม ตลอดจนปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการของชุมชน ดังนี้

- (1.1) การวางระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และที่ดินร่วมกันภายในชุมชน รวมทั้งการกระจายทรัพยากรดังกล่าวให้แก่สมาชิกสามารถเข้าถึงได้อย่างเท่าเทียม และคำนึงถึงคนจนคนด้อยโอกาสในชุมชนเสมอ ซึ่งการจัดการที่ดินของชุมชนไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ทางกฎหมายรองรับ แต่เป็นสิทธิการใช้สอยของปัจเจกที่สามารถสืบทอดแก่รุ่นต่อไปได้
- (1.2) ปัจจัยด้านการขยายตัวของประชากรของชุมชนมีส่วนสำคัญในการขยายพื้นที่ดินทำกินออกไปอย่างกว้างขวางในช่วงหลังปี 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความต้องการบริโภคข้าวภายในชุมชนที่มีจำนวนสมาชิกเพิ่มมากขึ้น จนต้องมีข้อตกลงในการจัดสรรที่ดินส่วนกลางของชุมชนแก่สมาชิก เช่น ชุมชนลุ่มน้ำสงคราม เป็นต้น
- (1.3) การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจตามแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยการส่งคำออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีการกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวทางด้านการตลาด และพื้นที่เพาะปลูกทางการเกษตรมากที่สุดในช่วงประมาณปี 2507-22 จนทำให้พื้นที่การรกร้างว่างเปล่าของชุมชนถูกบุกเบิกจนเกือบหมดหรือหมดไปในบางชุมชน
- (1.4) ระบบการจัดการที่ดินของชุมชนก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้นน้อยมาก เนื่องจากมีกระบวนการ และขั้นตอนในการดำเนินงานที่สมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมในการดำเนินงาน และชุมชนมีองค์กรประกอบ

หรือบริบททางสังคมที่เกี่ยวข้องผ่านโครงสร้างเครือญาติ (Kinship) และวัฒนธรรมเดียวกัน

- (1.5) ระบบการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามจะมีความหลากหลายมากกว่าชุมชนอื่นๆ ตรงที่มีการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ และสัตว์น้ำเข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นประเด็นที่จะให้เกิดความขัดแย้งในการจัดการธรรมชาติระหว่างองค์การบริหารส่วนตำบลตามมา
- (1.6) ปัจจัยข้อจำกัดในการถือครองที่ดินในช่วงที่ประชากรของชุมชนมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้น เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวอีสานอพยพย้ายถิ่นฐานออกจากชุมชนเดิมเพื่อ “บุกเบิก แสวงหาที่ทำกินใหม่” ในช่วงประมาณปี 2517-20 แต่ในขณะเดียวกันที่ดินบางแห่งถูกประกาศให้เป็นพื้นที่ป่าสงวนไปแล้ว ทำให้มีปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวนของราษฎรในบางพื้นที่ที่ก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งตามมาในภายหลัง เช่น กรณีพื้นที่ภูผาม่าน เป็นต้น
- (1.7) โอกาส และทางเลือกในการประกอบอาชีพอื่นนอกภาคเกษตรกรรมของสมาชิกในครอบครัว และชุมชนนั้น เป็นปัจจัยสำคัญที่ลดความกดดันในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และที่ดินลงไปได้ เพราะการถือครองที่ดินที่มีขนาดเล็กของครอบครัวให้ผลผลิตไม่ค่อยเต็มประสิทธิภาพในด้านเวลา และแรงงาน รายได้จากนอกภาคเกษตรจึงเป็นช่องทางสำคัญของครอบครัว นอกจากนี้ข้อจำกัดด้านกายภาพท้องถิ่นก็มีส่วนสำคัญเช่นเดียวกันที่ทำให้เกษตรกรหันไปประกอบอาชีพอื่นที่ไม่ต้องใช้ที่ดิน

2) **พื้นที่แหล่งน้ำ และทรัพยากรสัตว์น้ำ** องค์การชุมชนมีระบบการบริหารจัดการพื้นที่แหล่งน้ำ และทรัพยากรในพื้นที่ดังกล่าวร่วมกัน ซึ่งจะพบเฉพาะในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามเท่านั้น เนื่องจากปัจจัยทางกายภาพมีแหล่งน้ำต่างๆ มากมาย โดยชุมชนมีระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน 2 ประเภท คือ (1) การเพาะปลูก และ (2) การจับสัตว์น้ำ

4) เครือข่ายองค์กรชาวบ้าน

สถานภาพ และบทบาทเครือข่ายองค์กรชาวบ้านที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินในท้องถิ่นที่สำคัญ คือ

(1) เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านข้อมูลข่าวสาร และประสบการณ์ในการดำเนินงานระหว่างผู้นำ แกนนำ และสมาชิก

(2) การสนับสนุนช่วยเหลือทางด้านทรัพยากรต่างๆ ตามสถานการณ์ระหว่างองค์กรชุมชน หรือพื้นที่สมาชิกในเครือข่าย

(3) การรณรงค์แก้ไขปัญหาลำไ้ และที่ดินทำกินในระดับนโยบาย และปฏิบัติการ ในท้องถิ่นร่วมกับสมาชิก องค์การพันธมิตรทางด้านวิชาการ เอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชนอื่นๆ

(4) การมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาร่วมกับภาครัฐที่เกี่ยวข้องในระดับปฏิบัติการ และนโยบาย

5) องค์การบริหารส่วนตำบล

จากการศึกษาพบว่าบทบาทในการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินขององค์การบริหารส่วนตำบลค่อนข้างต่ำ เนื่องจาก

1) ทรัพยากรดิน และที่ดินของสาธารณะในพื้นที่ขององค์การบริหารส่วนตำบลกำกับดูแลตามกฎหมายนั้นมีความขัดแย้งกับสิทธิชุมชน หรือสิทธิธรรมชาติของชุมชนในพื้นที่ที่เป็นผู้ใช้สอยร่วมกันมาก่อน ดังนั้นการเข้าไปอ้างสิทธิตามกฎหมายในการจัดการทรัพยากรดังกล่าว จึงเป็นการเผชิญหน้ากับชุมชน หรือหมู่บ้านที่ร่วมกันใช้ และรับประโยชน์มาอย่างยาวนาน

2) บทบาทในการจัดการภาษีรายได้จากที่ดินขององค์การบริหารส่วนตำบลที่ผ่านมา มีประสิทธิภาพต่ำ และมักจะเก็บได้เฉพาะเกษตรกร หรือผู้ประกอบการรายย่อยเท่านั้น แต่เจ้าของที่ดินรายใหญ่มักไม่สามารถควบคุมบังคับใช้กฎหมายได้ เพราะอำนาจทางการเมือง และอิทธิพลในท้องถิ่น รวมทั้งรายได้จากการจัดเก็บภาษีที่ดินโดยรวมมีจำนวนไม่มากนัก

3) องค์การบริหารส่วนตำบล นั้น มีสถานภาพเป็นองค์กรทางเมืองประเภทหนึ่งที่จะคำนึงถึงฐานทางการเมืองของผู้สมัครสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล (ส.อบต.) และผู้บริหาร จึงมักมีนโยบาย และมาตรการในการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินในเชิงประนีประนอม หรือการทำงานในเชิงประสานผลประโยชน์ร่วมกันมากกว่า

4) พื้นที่ทางกายภาพ และระยะทางในการเข้าถึงทรัพยากรในท้องถิ่นของภาคเศรษฐกิจอุตสาหกรรมจากส่วนกลาง รวมทั้งการพัฒนาจากภาครัฐก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้้องค์การบริหารส่วนตำบลยังคงรักษาความสัมพันธ์ในเชิงประนีประนอมกับชุมชนในการจัดการทรัพยากรดังกล่าวไปได้อย่างยาวนาน

6) หน่วยงานภาครัฐ

บทบาทของหน่วยงานภาครัฐในการเข้ามาดำเนินงานเกี่ยวกับทรัพยากรดิน และที่ดินในท้องถิ่น จากการศึกษาเท่าที่พบ คือ

(1) กรมป่าไม้ พบในการจัดการที่ดินในพื้นที่ตำบลภูผาม่าน อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น ที่เป็นพื้นที่ขัดแย้งระหว่างราษฎรที่มีพื้นที่ทำกินอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน (เดิมเป็นพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรมป่าดงลาน) และการปลูกป่าเศรษฐกิจของ ออป. จำนวน 1,900 ไร่ที่มีการดำเนินงานตามข้อเรียกร้องขององค์กรชุมชน และมีมติคณะรัฐมนตรีให้ดำเนินการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของชุมชน

(2) **สำนักงานป่าไม้จังหวัด** บทบาทในการส่งเสริมการจัดการพื้นที่ป่าในรูปของ “ป่าชุมชน” เพื่อให้ชุมชนใช้สอยร่วมกัน จะพบในพื้นที่ศึกษาป่าหนองโคกสูง-วังแสง อำเภอฟล แต่ยังไม่ครอบคลุมทุกหมู่บ้านที่ตั้งถิ่นฐานรายรอบป่าดังกล่าว

(3) **สำนักงานปฏิรูปที่ดินจังหวัด** เข้ามาดำเนินงานในพื้นที่โครงการเขตตำบลศรีสงคราม เพื่อจัดสรรที่ดินทำกินแก่เกษตรกรที่ไม่มีที่ดินทำกินรายละ 8-15 ไร่ อยู่ในเขตบ้านปฏิรูปหมู่ที่ 5 และ 9 ในปัจจุบันนับตั้งแต่ปี 2520

(4) **ฝ่ายปกครองในระดับอำเภอ กระทรวงมหาดไทย** ได้เข้ามาดำเนินงานจัดการที่ดินในพื้นที่บ้านยางงอย ตำบลศรีสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม โดยประกาศให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านหาพื้นที่รกร้างว่างเปล่าของหมู่บ้านสำหรับหน่วยงานราชการใช้สอย เช่น เป็นที่ตั้งหน่วยงานราชการในอนาคตที่จะขยายเพิ่มมากขึ้น ฯลฯ ชุมชนในแถบนั้นจึงเรียกกัน “ที่มหาดไทย” และการรับเรื่องราวร้องทุกข์จากราษฎรในกรณีสวนป่า ออป. และอุทยานฯ ภูผาม่าน

(5) **คณะรัฐมนตรี** มีบทบาทในการดำเนินงานด้านนโยบาย และการแต่งตั้งคณะกรรมการจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้ามาดำเนินการแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินของราษฎรในปัญหาอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน และสวนป่าขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ร่วมกับชุมชนที่ได้รับผลกระทบ รวมทั้งการมีมติยกเลิกนโยบายที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน เช่น คจก. เป็นต้น

(6) **องค์กรพัฒนาเอกชน และเครือข่าย** จากการศึกษาบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ที่เข้ามามีบทบาทในพื้นที่ที่ศึกษามีพอสมควร ทั้งในพื้นที่ภูผาม่าน และป่าหนองโคกสูง-วังแสง ในด้านการเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ และที่ดิน ส่วนพื้นที่ชุ่มน้ำตำบลศรีสงคราม มีบทบาทโดยตรงเกี่ยวกับด้านนี้ค่อนข้างน้อย โดยสรุป คือ

(6.1) การสำรวจข้อมูลสภาพปัญหา และเตรียมชุมชนในการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อให้มีการแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งในการจัดการที่ดินในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน

(6.2) การเข้าร่วมดำเนินงานในรูปพหุภาคี เพื่อแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินในเขตป่าอนุรักษ์ตามแนวทางโครงการอุทยานฯ นาร่อง ของ กรมป่าไม้ พื้นที่อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน

(6.3) การจัดเวทีวิเคราะห์ปัญหา และผลกระทบจากนโยบายรัฐในการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่จะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม

(6.4) การศึกษาดูงาน และร่วมแลกเปลี่ยนทางด้านประสบการณ์ปัญหาผลกระทบ และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนกรณีพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม โดยจัดศึกษาดูงานให้แก่ผู้นำชุมชน และสมาชิกในชุมชน

(6.5) การศึกษาวิจัยเฉพาะประเด็นร่วมกับชุมชน โดยใช้กระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วมของชุมชน (PAR)

(6.6) การรณรงค์สิทธิชุมชน และสิทธิธรรมชาติของท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

บทที่ 4

**การประเมินพื้นที่ที่ทำการศึกษาแบบเร่งรัด
โดยการมีส่วนร่วมจากคนในพื้นที่**

บทที่ 4

การประเมินพื้นที่ที่ทำการศึกษแบบเร่งรัด โดยการมีส่วนร่วมจากคนในพื้นที่

4.1 บทนำ

ในการศึกษาระบบการจัดการที่ดินของท้องถิ่นของภาคอีสาน ซึ่งได้คัดเลือกพื้นที่เป้าหมายในการศึกษา 3 แห่งดังที่ได้กล่าวมาแล้วตอนต้นนั้น เพื่อเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการศึกษารวบรวมข้อมูล จึงได้คัดเลือกเครื่องมือใช้สำหรับการศึกษาในครั้งนี้ ก็คือ การประเมินพื้นที่แบบการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น (Participatory Rural Appraisal, PRA)

ซึ่งในกระบวนการ และขั้นตอนในการศึกษาอาศัยข้อมูลที่ได้รับจากการศึกษาข้อมูลสภาพพื้นที่เป้าหมายในเบื้องต้น (Area Profile, APF) รวมทั้งการทบทวนเอกสาร และรายงานที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมสำหรับการในตั้งประเด็นศึกษา การพูดคุยในเวที และคำถามหลักในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกข้อมูลในบางประเด็น รวมทั้งการใช้แบบประเมินตารางค่าความสัมพัทธ์ที่คณะผู้วิจัยระดับชาติกำหนด และออกแบบใช้ในการศึกษาอีกด้านหนึ่งด้วย

4.2 วิธีการประเมิน

ในการประเมินพื้นที่ที่ทำการศึกษแบบเร่งรัดโดยการมีส่วนร่วมของคนในพื้นที่นั้น มีรายละเอียด และขั้นตอนการศึกษา ดังนี้

4.2.1 กลุ่มเป้าหมาย

- 1) ผู้นำทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลในพื้นที่เป้าหมายทุกหมู่บ้านๆ ละ 7-10 คน
- 2) ผู้นำที่ไม่เป็นทางการ เช่น ผู้อาวุโสในชุมชนที่รู้ประวัติชุมชน อดีตผู้นำทางการต่างๆ และผู้รู้ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษาในหมู่บ้านๆ ละ 2-3 คน
- 3) หัวหน้าครัวเรือนที่เป็นสมาชิกในชุมชนที่เกี่ยวข้อง และได้รับผลกระทบจากความขัดแย้งในการจัดการที่ดินของชุมชนหมู่บ้านละ 1-3 คน

4.2.2 ประเด็นในการศึกษา

- 1) ประวัติการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของชุมชน นับตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน

2) แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพประเภทดิน คุณภาพดิน และทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ ในพื้นที่รอบนอกของชุมชน

3) แผนที่แสดงการเปลี่ยนแปลงในการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนในเชิงพัฒนาการแต่ละช่วง และผลกระทบในด้านต่างๆ ต่อชุมชน

4) พัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจ และการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของชุมชน รวมทั้งผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อทรัพยากรธรรมชาติ เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรมชุมชน

5) รูปแบบ และวิธีการใช้ประโยชน์ที่ดินของครอบครัว และชุมชน ลักษณะการถือครองระบบกรรมสิทธิ์ ปัจจัยที่สนับสนุน และข้อจำกัดในการใช้ประโยชน์ที่ดินของครอบครัว และชุมชนทั้งในด้านกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรม

6) รูปแบบการจัดการความขัดแย้งในที่ดินของครอบครัว และชุมชนในอดีต และปัจจุบัน

7) ข้อเสนอแนะแนวทางในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินในอนาคตตามทัศนะความคิดเห็นของชุมชนภายใต้ปัจจัย และข้อจำกัดด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และกายภาพของท้องถิ่น

8) ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับปัจจัยด้านทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมืองทั้งในระดับท้องถิ่น และโลกาภิวัตน์

4.2.3 วิธีการดำเนินงาน

1) การจำแนก และคัดเลือกกลุ่มเป้าหมายในการศึกษาในพื้นที่ที่ศึกษา ซึ่งมีคุณสมบัติสามารถให้ข้อมูล และข้อเท็จจริงทางสังคมของชุมชนตนเองได้เป็นอย่างดี

2) ประสานงาน และชี้แจงวัตถุประสงค์ในการศึกษาแก่ผู้เข้าร่วมกิจกรรมได้รับทราบ และมีความเข้าใจในการเข้าร่วมกิจกรรม

3) ทบทวนเอกสารรายงานข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับชุมชนจากเอกสารรายงานขั้นต้น เอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง (APF)

4) การออกแบบเครื่องมือสำหรับการศึกษาในครั้งนี้ ก็คือ (1) ประเด็นในการศึกษา (2) แนวคำถามหลัก และ (3) สมุดบันทึกภาคสนาม

5) จัดเวทีประชุมกลุ่มย่อยกลุ่มเป้าหมายที่ได้ประสานงานไว้ล่วงหน้า และสัมภาษณ์กลุ่มในประเด็นที่ศึกษา ข้อ 3.2.2 ข้างต้น โดยนักวิจัย และผู้ช่วยวิจัยเป็นผู้ซักถามตามประเด็นคำถามหลัก และให้ตัวแทนกลุ่มมีบทบาทในการสร้างเครื่องมือจำพวกแผนที่ และแผนผังแสดงที่ตั้งอาณาเขตติดต่อกับภายนอก ทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ และการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนประกอบการพูดคุยภายในกลุ่ม

6) นักวิจัย และผู้ช่วยวิจัยช่วยกระตุ้นให้กลุ่มเป้าหมายมีส่วนร่วมในการนำเสนอข้อมูล ข้อเท็จจริง การแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นภายในกลุ่ม และการจัดทำแผนที่ประเภทต่างๆ แสดงการตั้งถิ่นฐาน แผนที่ทางกายภาพ ชีวภาพ และการใช้ประโยชน์ที่ดิน

7) นักวิจัย และผู้ช่วยวิจัยช่วยสรุป และทบทวนประเด็นที่มีการพูดคุยเป็นระยะๆ เพื่อให้สมาชิกที่เข้าร่วมกิจกรรมได้ติดตามข้อมูล เรื่องราว การเปลี่ยนหัวข้อในการพูดคุยหากสมาชิกมีการเผชิญหน้า หรือรู้สึกเครียด กดดันไปสู่ประเด็นอื่นๆ และเกิดการมีส่วนร่วมอย่างทั่วถึงทุกคน

8) บันทึกข้อมูลที่ได้รับจากการพูดคุย การโต้แย้งตามประเด็นในการศึกษา และการสังเกตอารมณ์ ความรู้สึกของผู้เข้าร่วมกิจกรรม

4.2.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลที่ได้รับจากการศึกษารวบรวมในภาคสนามจะถูกนำมาจำแนกในรูปแบบตาราง และใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ก็คือ

1) การจำแนกข้อมูลจากเวทีประชุมกลุ่มย่อย การสัมภาษณ์กลุ่มที่ชุมชนมีส่วนร่วม และสัมภาษณ์แบบเจาะลึกรายครอบครัว โดยใช้ตารางจำแนกตามเนื้อหา ข้อเท็จจริง ข้อคิดเห็นของผู้เข้าร่วมกิจกรรมตามประเด็นในการศึกษาที่กำหนด ซึ่งได้จากสมุดบันทึกสนาม แผนที่ และแผนผัง โดยไม่มีการสรุป และเปลี่ยนแปลงข้อความที่ได้จากการบันทึก

2) เขียนรายงานผลการศึกษาเชิงวิเคราะห์บริบทเนื้อหาตามข้อเท็จจริงที่ปรากฏ และพรรณนาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยที่เกี่ยวข้องตามหลักเหตุ และผล

4.3 สรุปผลการประเมิน

จากการประเมินระบบการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินแบบการมีส่วนร่วมขององค์กรในระดับท้องถิ่น พอที่จะสรุปปัจจัยเอื้อ และอุปสรรคในการจัดกิจกรรมในแต่ละพื้นที่ ดังต่อไปนี้

4.3.1 พื้นที่ตำบลศรีสงคราม

ตำบลศรีสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม มีเนื้อทั้งหมด ประมาณ 16.78 ตารางกิโลเมตร¹ จำนวนประชากร 4,267 คน จากตารางวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงสัมพัทธ์ที่ได้จากแผนภูมิสามารถจำแนกผลการวิเคราะห์เป็นหมู่บ้าน ได้ดังนี้

1) บ้านหนองบั่ว หมู่ที่ 2

¹ www.moi.go.th

ซึ่งจากการประเมินแบบมีส่วนร่วมของประชากรที่เป็นตัวแทนของชุมชน ก็พบว่า ตัวแปรที่มีอิทธิพลต่อผลผลิตด้านบวกที่มีผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของชุมชนนั้น สามารถลำดับความสำคัญจากมากไปหาน้อย ดังนี้

1. อาชีพหลัก	มีอิทธิพลต่อ	ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
2. บทบาทของรัฐ และ	มีอิทธิพลต่อ	ความเข้มแข็งของสังคมชุมชน
พื้นฐานวัฒนธรรม	มีอิทธิพลต่อ	ความเข้มแข็งของสังคมชุมชน
	มีอิทธิพลต่อ	ความยั่งยืนของฐานทรัพยากร
3. ฐานทรัพยากร	มีอิทธิพลต่อ	คุณภาพชีวิต
4. ประวัติชุมชน และ	มีอิทธิพลต่อ	ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
ความสัมพันธ์ระบบทุนนิยม	มีอิทธิพลต่อ	ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
5. ทำเลทางภูมิศาสตร์ และการ	มีอิทธิพลต่อ	ความยั่งยืนของฐานทรัพยากร
เชื่อมโยง		
6. ความสัมพันธ์ทางสังคม	มีอิทธิพลต่อ	ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน

จากตารางสรุปผลการสำรวจความคิดเห็นของชุมชนดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่าการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับตัวแปรหลายๆ ด้านด้วยกัน ก็คือการส่งเสริมการประกอบอาชีพหลักแก่สมาชิกในชุมชนนั้นมีความสัมพันธ์กับความมั่นคงของสมาชิกในชุมชน เพราะว่าการประกอบอาชีพเกษตรกรรมทำนา ของ บ้านหนองบัวท้าวส่วนใหญ่พึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก และมักประสบปัญหาภัยธรรมชาติน้ำท่วมอยู่เสมอๆ ในช่วงฤดูน้ำหลาก เนื่องจากปัจจัยทางกายภาพของพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง เกษตรกรจึงต้องทำนาในช่วงฤดูแล้ง หรือที่เรียกว่า “นาปรัง” ในพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มริมแหล่งน้ำต่างๆ ของหมู่บ้าน เช่น หนองบึง สำหรับการบริโภคภายในครัวเรือนมากกว่าการขาย

สภาพเศรษฐกิจของชุมชนจึงมาจากรายได้นอกภาคเกษตรกรรมมากกว่า และมีการจับสัตว์น้ำจำหน่ายเป็นรายได้เสริมแก่ครอบครัว ดังนั้นการส่งเสริมอาชีพแก่สมาชิกในชุมชนให้สามารถเลี้ยงชีพได้ ไม่ต้องอพยพแรงงานจึงเป็นสิ่งที่สมาชิกในชุมชนมีความต้องการ และเป็นสิ่งสำคัญ เพื่อความมั่นคงในการดำเนินชีวิต ของครอบครัว และชุมชน

ในด้านพื้นฐานทางวัฒนธรรมชุมชนพบว่าหมู่บ้านมีพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างยาวนาน จึงมีระบบค่านิยม ประเพณีที่ความผูกพัน และยึดเหนี่ยวทางสมาชิกในชุมชนค่อนข้างสูงผ่านกลไกระบบเครือญาติภายในชุมชนสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน และยังมีส่วนสัมพันธ์กับความยั่งยืนของฐานทรัพยากรของชุมชนอีกด้านหนึ่งด้วย เพราะว่าสมาชิกในชุมชนมีความเชื่อมั่นในระบบประเพณีวัฒนธรรมของท้องถิ่นในการควบคุมตรวจสอบการใช้ประโยชน์ร่วมกัน “...ไว้กันง่าย ปกครองง่าย...” (เวทีกลุ่มย่อย วันที่ 6 มีนาคม 2546)

ในขณะเดียวกันชุมชนเองก็ให้ความเห็นว่าการแทรกแซงจากอำนาจรัฐต่อชุมชนมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งของชุมชนด้วยเช่นกัน เพราะว่าระบบการเมืองการปกครองได้เข้าไป

ทำลายระบบความเชื่อทางวัฒนธรรมประเพณีที่ปกครองดูแลกันเองของท้องถิ่นมาอย่างยาวนาน สร้างความแตกแยกภายในชุมชน ดังนั้นภาครัฐเองก็ควรจะทบทวนบทบาทในการดำเนินงานที่ต้องสัมพันธ์กับชุมชน เพื่อป้องกันปัญหา และผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนได้

นอกจากนี้ชุมชนเองยังให้ความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นนั้นสร้างความเข้มแข็งแก่คุณภาพชีวิตของสมาชิกในชุมชน เพราะว่าชุมชนยังคงมีวิถีชีวิตที่ผูกพัน และพึ่งพาธรรมชาติสูงนั่นเอง เช่น การเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ เช่น สัตว์น้ำต่างๆ ในแหล่งน้ำภายในชุมชน และบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเป็นหลังพืงของชุมชนชนบทที่สำคัญแม้ว่าจะได้รับผลกระทบจากภัยน้ำท่วมไม่สามารถทำนาได้ก็ตาม

หากพิจารณาในด้านความสัมพันธ์ที่มีผลต่อคุณภาพชีวิตน้อย ก็คือ ท่าเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ และการเชื่อมโยงนั้นมีอิทธิพลต่อการสร้างความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชนค่อนข้างต่ำ เพราะว่าชุมชนมีการพึ่งพิงภายนอกค่อนข้างต่ำในด้านการประกอบอาชีพ และรายได้เนื่องจากระบบการผลิตของชุมชนส่วนใหญ่เพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนมากกว่า แม้ว่าชุมชนตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้เคียงกับเมือง หรือตลาดในอำเภอก็ตาม (ประมาณ 6 กม.) รวมทั้งท่าเลที่ตั้งไม่เหมาะแก่การเกษตรกรรมดังได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นการพัฒนาสร้างความเข้มแข็งเศรษฐกิจชุมชนต้องคำนึงถึงปัจจัยทางกายภาพที่เอื้อ หรือมีความเหมาะสมดังกล่าว

2) บ้านปฏิรูป หมู่ที่ 5

ผลการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ตัวแปรที่มีอิทธิพลต่อคุณภาพชีวิตของชุมชนดังกล่าวพบว่ามีความแตกต่างไปจากบ้านแรกพอสมควร เพราะว่าหมู่บ้านที่ศึกษานี้เป็นพื้นที่ในโครงการปฏิรูปที่ดิน (ส.ป.ก.) ที่มีพื้นฐานความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของประชากรที่อยู่อาศัยในชุมชนค่อนข้างจะหลากหลายพอสมควร ดังรายละเอียดในตารางต่อไปนี้ตามลำดับความสำคัญ

1. อาชีพหลัก	มีอิทธิพลต่อ	→	ความเข้มแข็งของสังคมชุมชน
2. โครงสร้างอำนาจในชุมชน	มีอิทธิพลต่อ	→	ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน
3. พื้นฐานวัฒนธรรม และ บทบาทของรัฐ	มีอิทธิพลต่อ	→	ความเข้มแข็งของสังคมชุมชน
	มีอิทธิพลต่อ	→	ความยั่งยืนของวัฒนธรรม
4. ความสัมพันธ์ทางสังคม	มีอิทธิพลต่อ	→	คุณภาพชีวิตที่ดี
5. ประวัติชุมชน	มีอิทธิพลต่อ	→	ความมั่นคงของสมาชิก และความ ยั่งยืนของวัฒนธรรม
6. ความสัมพันธ์ทางกลไกตลาด	มีอิทธิพลต่อ	→	ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน

ซึ่งสภาพการประกอบอาชีพหลักของสมาชิกในชุมชนนั้นพบว่าส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรับจ้างทั่วไปในพื้นที่ และนอกชุมชน แม้ว่าจะมีที่ดินทำกินที่ได้รับการจัดสรรจาก ส.ป.ก. รายละเอียด 15 ไร่แล้วก็ตาม ทั้งนี้เนื่องจากสภาพพื้นที่ไม่มีความอุดมสมบูรณ์ และขาดแคลนแหล่งน้ำ

สำหรับการเพาะปลูก และเกษตรกรรมอื่นที่ขึ้นต้นตัว เนื่องจากผลกระทบของโครงการส่งเสริมการเกษตรแก่เกษตรกรในพื้นที่โครงการของภาครัฐที่ผ่านมาล้มเหลว ดังนั้นผลการสำรวจจะพบว่า อาชีพหลักมีอิทธิพลต่อความเข้มแข็งของชุมชน เพราะว่าในสถานการณ์ปัจจุบันสมาชิกในชุมชนมีลักษณะ “ต่างคนต่างไป” เพื่อแสวงหางานทำพอเลี้ยงชีพแบบหาหม้อกินมือ “...ในหมู่บ้านส่วนมากซื้อข้าวกลิ้งกิน...” (เวทีกลุ่มย่อย 6/3/2546) จึงทำให้ชุมชนอยู่ในสภาพอ่อนแอ การส่งเสริมอาชีพหลักแก่สมาชิกในชุมชนให้สามารถพึ่งพาตนเองได้นั้นจึงเป็นเรื่องเร่งด่วนที่ทุกฝ่ายจะต้องเร่งดำเนินการในขณะนี้

โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงสร้างอำนาจในชุมชนมีอิทธิพลต่อความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจของชุมชน เพราะว่าสมาชิกให้ความเห็นว่าผู้นำชุมชน และกรรมการหมู่บ้านจะต้องมีความเข้มแข็งในการบริหารจัดการ และสร้างความเป็นปึกแผ่นอันหนึ่งเดียวกันในการพัฒนาการพึ่งตนเองทางด้านเศรษฐกิจปลดปล่อยหนี้สิน และมีการเจรจาต่อรองกับภาครัฐในการให้ความช่วยเหลือ จึงเป็นสิ่งที่สมาชิกส่วนใหญ่ให้ความสำคัญเช่นกัน

โดยพื้นฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนก็มีผลกระทบต่อความเข้มแข็งของสังคมชุมชน เพราะว่าความหลากหลายทางด้านวัฒนธรรมของสมาชิกที่เข้ามาอยู่อาศัย จึงมีการเกาะเกี่ยวทางด้านวัฒนธรรมค่อนข้างหลวมๆ จึงทำให้ชุมชนมีความเอือมอาทร และสมัคสมานสามัคคีค่อนข้างต่ำหากเปรียบเทียบกับหมู่บ้านอื่นๆ ในพื้นที่ตำบลเดียวกัน นอกจากนี้ยังเห็นว่าบทบาทของรัฐจะต้องเข้ามาเกี่ยวข้องในการส่งเสริมคุณค่าทางวัฒนธรรมอันดีงามของสังคม เพื่อให้เกิดความยั่งยืนทางด้านวัฒนธรรมท้องถิ่นอีกด้านหนึ่งด้วย

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนนั้นจะช่วยสร้างคุณภาพชีวิตที่ดีแก่ชุมชนได้ เพราะว่าปัจจัยความหลากหลายทางด้านประชากร และวัฒนธรรมตั้งที่ได้กล่าวมาแล้วตอนต้นนั้น ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสมาชิกในครอบครัวเดียวกันที่ต้องออกไปแสวงหางานรับจ้างทำนอกชุมชนทำให้ความสัมพันธ์ห่างเหิน หรือลดลง² และระหว่างเพื่อนบ้านในชุมชนไม่ราบรื่น การช่วยเหลือเกื้อกูลกันลดลง เพราะการเกาะเกี่ยวผ่านทางระบบเครือญาติ (Kind ship) และมีตรสหายภายในชุมชนไม่มี หรือมีอยู่น้อยนั่นเอง ซึ่งเป็นข้อจำกัดทางสังคมชุมชนสร้างใหม่อีกรูปแบบหนึ่งที่สมาชิกส่วนใหญ่ยังคงรู้สึกแปลกแยกในการดำรงชีพและการอยู่อาศัยร่วมกันภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่อำนาจรัฐจัดตั้งขึ้น

3) บ้านปฏิรูป หมู่ที่ 9

ผลการศึกษาบ้านปฏิรูป หมู่ที่ 9 โดยปัจจัยพื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม จะไม่มีความแตกต่างกันมากนัก เพราะเป็นชุมชนที่จัดตั้งตามโครงการปฏิรูปที่ดินของ ส.ป.ก. ที่

² ความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชน พิจารณาจาก สถานภาพ บทบาทในระดับครอบครัว และสังคมชุมชน เช่น สถานภาพหัวหน้าครอบครัว (พ่อ-แม่) มีบทบาทในการดูแลเอาใจใส่ และขัดเกลาสมาชิก (บุตร-ธิดา) ที่มีความสัมพันธ์ทางสังคมได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นความสัมพันธ์เชิงเศรษฐกิจที่ต้องหาเงินส่งเสียเลี้ยงดูแทนรูปแบบเดิม

ประชากรที่อยู่อาศัยมาจากหลายชุมชน แต่ในการประเมินแบบมีส่วนร่วมของชุมชนก็พบว่า มีความคล้ายคลึงกัน คือ

1. ทำเลทางภูมิศาสตร์ การเชื่อมโยง และ พื้นฐานทางวัฒนธรรม	มีอิทธิพลต่อ → ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
2. ความสัมพันธ์ทางสังคม	มีอิทธิพลต่อ → ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
3. ประวัติชุมชน	มีอิทธิพลต่อ → ความยั่งยืนของวัฒนธรรม
4. อาชีพหลัก	มีอิทธิพลต่อ → ความยั่งยืนของวัฒนธรรม
5. โครงสร้างอำนาจในชุมชน	มีอิทธิพลต่อ → ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน
6. บทบาทของรัฐ	มีอิทธิพลต่อ → ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
7. บทบาทองค์กรเอกชน	มีอิทธิพลต่อ → ความเข้มแข็งของสังคมชุมชน ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน และเศรษฐกิจชุมชน
8. ฐานทรัพยากร	มีอิทธิพลต่อ → ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน

จากตารางผลการวิเคราะห์ดังกล่าวข้างต้นจะพบว่า ตัวแปรด้านพื้นฐานทางวัฒนธรรม ทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ และการเชื่อมโยงมีอิทธิพลสำคัญที่สุดของชุมชน เนื่องจากชุมชนสร้างใหม่มีความหลากหลายทางประชากร และวัฒนธรรมมีผลต่อความมั่นคงของสมาชิกในชุมชน ทั้งในด้านจิตใจที่ไม่มีญาติพี่น้องช่วยเหลือสนับสนุน จึงรู้สึกโดดเดี่ยว และไม่มั่นใจในการดำรงชีวิตท่ามกลางความแปลกแยกในชุมชน ประกอบกับปัญหาความล้มเหลวทางการผลิตที่ผ่านมาจึงอยู่ในสภาพที่ไร้หลักประกันความมั่นคงใดๆ ในการดำเนินชีวิต

ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับระบบความสัมพันธ์ในชุมชนตามมาที่สมาชิกยังมีความเห็นถึงความสำคัญ เพราะในสภาพปัจจุบันไม่ค่อยมี และมีผลกระทบต่อความมั่นคงของสมาชิกในชุมชนในด้านต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว รวมทั้งประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนเองที่ทำให้ระบบวัฒนธรรมประเพณีสูญหายไป เพราะต้องอพยพย้ายมาอยู่ในพื้นที่แห่งใหม่ที่รัฐจัดสรรให้ และอยู่ภายใต้วัฒนธรรมใหม่ (Third Culture) ที่ต้องมีการปรับตัว

กล่าวโดยสรุปแล้วสมาชิกในชุมชนมีความเห็นว่าวิถีชีวิตตนเองไม่มีความมั่นคงในหลายๆ ด้าน คือ ด้านร่างกาย จิตใจที่ไร้ญาติ ทรัพยากรธรรมชาติที่ต้องไปพึ่งพิงชุมชนอื่นๆ และการประกอบอาชีพแบบหาเช้ากินค่ำนั้นไม่ได้เป็นหลักประกันใดๆ แก่ตนเอง ในขณะที่ปัญหานี้สืบจากการประกอบอาชีพมีค่อนข้างสูงยากที่จะปลดปล่อยได้หมดในชีวิตนี้

จากการศึกษาเปรียบเทียบทั้ง 3 พื้นที่แล้วจะเห็นได้ว่าตัวแปรที่มีอิทธิพลของหมู่บ้านในเขตปฏิรูปที่ดินจะไม่มี ความแตกต่างกันมากนัก ส่วนชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานมานานจะมีระบบรากเหง้าทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็งเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญของการดำรงชีพ ความอุดมสมบูรณ์ด้านทรัพยากรธรรมชาติทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ และเป็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนได้จริง

4.3.2 พื้นที่ตำบลโนนข่า

จากผลการศึกษาพื้นที่ตำบลโนนข่า 1 หมู่บ้าน คือ บ้านห้วยโจด ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสงมากที่สุด ผลสรุปจากการประเมินตามลำดับความสำคัญ ต่อไปนี้

ความมั่นคงของสมาชิกในชุมชนนั้นได้รับอิทธิพลของความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชนมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะจากการประเมินแบบมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชน ซึ่งชุมชนเป้าหมายเป็นชุมชนที่มีอายุการตั้งถิ่นฐานยาวนานพอสมควร จึงทำให้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในรูปแบบเครือญาติมีค่อนข้างสูง และมีความเอื้ออาทรเกื้อกูลระหว่างกันทำให้สมาชิกรู้สึกมีความมั่นคงในการอยู่อาศัยทั้งในด้านร่างกาย และจิตใจ รวมทั้งความช่วยเหลือกันในด้านเศรษฐกิจภายในชุมชนยังคงมีอยู่ เช่น กระบวนการกลุ่มอาชีพ และสวัสดิการทางสังคมต่างๆ เป็นต้น

โดยเฉพาะอย่างยิ่งฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ส่งผลให้วัฒนธรรมชุมชนมีความยั่งยืน เพราะว่าวัฒนธรรม หรือวิถีชีวิตของชุมชนมีการพึ่งพาธรรมชาติค่อนข้างสูง เช่น การเก็บหาอาหารจากป่า และพืชสมุนไพร รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นอาชีพที่สร้างรายได้สำคัญนอกเหนือจากการทำนา และการรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรม สมาชิกในชุมชนจึงมีวิถีชีวิตที่มีความสัมพันธ์กับทรัพยากรทั้งโดยตรง และโดยอ้อม เช่น สถานประกอบพิธีกรรมความเชื่อในท้องถิ่น ดังนั้นการลดลง หรือเสื่อมลงของทรัพยากรจึงมีผลกระทบต่อความยั่งยืนของวัฒนธรรมชุมชนด้วย

1. ความสัมพันธ์ทางสังคม	มีอิทธิพลต่อ→ ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
2. ฐานทรัพยากร	มีอิทธิพลต่อ→ ความยั่งยืนของวัฒนธรรม
3. พื้นฐานวัฒนธรรม	มีอิทธิพลต่อ→ ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
4. โครงสร้างอำนาจในชุมชน	มีอิทธิพลต่อ→ ความเข้มแข็งของสังคมชุมชน
5. ทำเลทางภูมิศาสตร์ และการเชื่อมโยง	มีอิทธิพลต่อ→ ความมั่นคงของสมาชิกชุมชน
6. ความสัมพันธ์ระบบทุนนิยม	มีอิทธิพลต่อ→ ความยั่งยืนของฐานทรัพยากร

ส่วนโครงสร้างอำนาจในชุมชน ทั้งที่เป็นทางการตามกลไกรัฐตามกระบวนการปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ฯลฯ และที่เป็นโครงสร้างธรรมชาติตามระบบเครือญาติ ก็เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความเข้มแข็งของชุมชนได้เช่นเดียวกัน เพราะว่าผู้นำทางการเมืองในระบบมักจะเป็น หรือมีพื้นฐานมาจากผู้นำทางเครือญาติในชุมชนที่อาศัยฐานเสียงจากเครือญาติสนับสนุน ซึ่งทำให้ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชุมชนค่อนข้างจะเป็นปึกแผ่นสูง โดยอาศัยความสัมพันธ์ระบบเครือญาติที่มีอยู่อย่างเข้มแข็งดังกล่าว

นอกจากนี้ยังพบว่าความสัมพันธ์กับระบบทุนนิยมได้ส่งผลกระทบต่อการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นได้รับการกระทบกระเทือน เพราะว่าระบบการผลิตดั้งเดิมของชุมชนที่มีวัตถุประสงค์ในการผลิตเพื่อการบริโภค หรือการยังชีพนั้นให้ความสำคัญกับการใช้ทรัพยากรอย่าง

ยั่งยืนสูง การให้ความเคารพนับถือในคุณค่าทรัพยากรธรรมชาติผ่านพิธีกรรมความเชื่อต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน เช่น ผีปู่ตา ฯลฯ ต่อมารูปแบบการผลิตเปลี่ยนแปลงไปเป็นมุ่งการผลิตเพื่อการค้าตามกลไกตลาด และระบบทุน จึงทำให้มีการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ และส่งผลกระทบต่อทรัพยากรอื่นๆ เช่น ดินเสื่อมโทรม และป่าไม้ถูกทำลายลง รวมทั้งการเก็บหาของป่าในพื้นที่โคกหนองกุง-วังแสง แบบถอนรากถอนโคน เพื่อนำไปจำหน่ายในตลาดมากขึ้นทำให้เกิดการใช้ทรัพยากรแบบทำลายล้าง หรือไม่ยั่งยืนในปัจจุบัน

ส่วนปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตค่อนข้างต่ำนั้นจากผลการประเมินพบว่าทำเลที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ และการเชื่อมโยงมีผลต่อความเข้มแข็งระบบเศรษฐกิจชุมชนน้อยมาก แม้ว่าระบบการคมนาคมระหว่างชุมชนกับเมืองเป็นไปอย่างสะดวก และมีสภาพปัญหาฝนแล้ง และฝนทิ้งช่วง เนื่องจากอยู่ในเขตเงาฝน (Rain shadow) เช่นเดียวกันกับความสัมพันธ์กับระบบทุนนิยมมีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชนน้อยมาก ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะระบบทุนนิยมมีส่วนทำลายมากกว่า เพราะชุมชนไม่อาจจะควบคุมได้

โดยสรุปจะเห็นได้ว่าบ้านห้วยโจด ให้คุณค่า และความสำคัญของความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชนนั้นได้ช่วยสร้างความมั่นคงแก่สมาชิกในชุมชน โดยมีระบบเครือญาติ และฐานทางวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีมานานเป็นกลไกที่สำคัญในการจำแนกสถานภาพบทบาทของสมาชิกตามระบบอาวุโส โดยมีฐานทรัพยากรในท้องถิ่นที่มีส่วนสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชนมานานเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมชุมชนในการใช้ประโยชน์ การบริหารจัดการ และรักษาร่วมกัน

4.3.3 พื้นที่ตำบลวังสวาป

จากข้อมูลพื้นฐาน (APF) ของตำบลวังสวาป จะพบว่า ส่วนใหญ่เป็นประชากรที่อพยพย้ายมาจากจังหวัดอื่นๆ เช่น เลย เพชรบูรณ์ ชัยภูมิ และขอนแก่น ซึ่งชุมชนดั้งเดิมในช่วงการขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจประมาณปี 2509 เป็นต้นมา ซึ่งในระยะแรกจะอพยพเข้ามาหลังจากการสัมปทานทำไม้ในพื้นที่ ซึ่งจากการประเมินผลแบบมีส่วนร่วมของท้องถิ่นสรุปได้ดังนี้

1. โครงสร้างอำนาจในชุมชน	มีอิทธิพลต่อ→ คุณภาพชีวิต
2. ฐานทรัพยากร	มีอิทธิพลต่อ→ คุณภาพชีวิต
3. ประวัติชุมชน	มีอิทธิพลต่อ→ ความยั่งยืนของวัฒนธรรม
4. ทำเลทางภูมิศาสตร์ และการเชื่อมโยง	มีอิทธิพลต่อ→ ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน
5. ความสัมพันธ์ทางสังคม	มีอิทธิพลต่อ→ ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน
6. บทบาทของรัฐ	มีอิทธิพลต่อ→ คุณภาพชีวิต

จากผลสรุปในตารางวิเคราะห์ข้างต้นจะเห็นได้ว่า โครงสร้างอำนาจในชุมชนมีอิทธิพลต่อคุณภาพชีวิตของประชากรในชุมชนสำคัญที่สุด เนื่องจากประสบการณ์ในการพัฒนาชุมชน

และคุณภาพชีวิตที่ผ่านมานั้นปัจจัยด้านผู้นำ และแกนนำของชุมชนค่อนข้างจะมีบทบาทสำคัญ เพราะว่ามีพื้นฐานทางด้านประชากรของชุมชนส่วนใหญ่อพยพย้ายมาจากหลายพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมสูง และมีความไว้ระเบียนสูงเพราะต่างคนต่างมีความเชื่อมั่นในวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ติดตัวมาของตน เมื่อมาอยู่รวมกันจึงจำเป็นต้องอาศัยการสร้างกฎระเบียบร่วมกันใหม่ (Third Culture) เพื่อสร้างความสงบเรียบร้อยในสังคมของชุมชน³

ซึ่งบทบาทผู้นำทางการ และผู้นำธรรมชาติจึงมีค่อนข้างจะสำคัญ และจากการสะท้อนความเห็นในเวทีกลุ่มย่อยจากการประเมินแบบมีส่วนร่วมของผู้นำชุมชนว่า “...ใครมาเป็นผู้นำปกครองพื้นที่นี้ได้แน่กว่าคนนั้นแน่จริง เพราะว่าคนบ้านนี้ปกครองยาก...” (เวทีกลุ่มย่อยวันที่ 14 มีนาคม 2546) จึงสามารถสรุปอัตลักษณ์ (Identity) ของชุมชนในพื้นที่ตำบลวังสาว ได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุดังกล่าวคุณลักษณะผู้นำของชุมชนในความคาดหวังของสมาชิก ก็คือ สามารถปกครอง และสร้างความเป็นปึกแผ่นภายในชุมชนให้เกิดขึ้นได้

รวมทั้งฐานทรัพยากรของท้องถิ่นมีผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนเป็นประเด็นสำคัญรองลงมา เพราะว่าทรัพยากรดิน และที่ดินของชุมชนที่เป็นพื้นที่ราบแคบๆ ระหว่างหุบเขา และเนินเขาของเทือกเขาหินปูนจึงค่อนข้างจะอุดมสมบูรณ์สูง สามารถทำการเพาะปลูกให้ผลผลิตสูงคุ้มค่าแก่การลงทุน จึงเป็นปัจจัยที่สมาชิกในชุมชน และผู้นำให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของท้องถิ่น แต่ถึงอย่างไรก็ตามฐานทรัพยากรท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์ดังกล่าวก็เป็นที่ต้องการของบุคคลภายนอก โดยเฉพาะนายทุนที่ต้องการระดมซื้อที่ดินจากเกษตรกรรายย่อยไปเก็บไว้เพื่อพัฒนาต่อไป เช่น สนามกอล์ฟ และรีสอร์ท รวมทั้งการสัมปทานหินสำหรับอุตสาหกรรมก่อสร้างในพื้นที่ที่กำลังสร้างความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรระหว่างทุนกับท้องถิ่นในขณะนี้

ซึ่งมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับผลการประเมินตัวแปรที่มีอิทธิพลน้อย ก็คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมมีผลต่อความเข้มแข็งของสังคมชุมชนต่ำ เพราะว่าชุมชนที่มีลักษณะหลากหลายวัฒนธรรม และมีความสัมพันธ์แบบหลวมๆ นั้นทำให้สมาชิกไม่มีความเชื่อมั่น และไม่เห็นความสำคัญ ชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกจึงค่อนข้างจะเปราะบาง และมีความขัดแย้งภายในค่อนข้างสูง นอกจากนี้ฐานทรัพยากรของท้องถิ่นที่มีต่อความยั่งยืนทรัพยากร ทั้งนี้เนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ ของชุมชน เช่น ป่าไม้ ดิน และที่ดิน ยังมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ จึงให้ความเห็นว่ายังมีใช้ได้ชั่วลูกชั่วหลานนั่นเอง

³ สังคมชุมชนที่มาจากหลากหลายวัฒนธรรมของตำบลวังสาว อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น ในอดีตเป็นพื้นที่ที่ใช้หลบหนีคดีของคนร้ายต่างๆ เนื่องจากเป็นพื้นที่รอยต่อ 3 จังหวัด คือ ขอนแก่น ชัยภูมิ และเลย ประกอบกับการคมนาคมลำบาก คนร้ายจึงหลบเข้ามาอยู่อาศัย และพัฒนาการเป็นชุมชนในระยะหลัง จึงทำให้ประชากรในพื้นที่ดังกล่าวนี้มีอัตลักษณ์เฉพาะ ก็คือ ชอบคนที่เปิดเผย มีความเป็นนักเลง จิตใจกว้างขวาง และกล้าหาญในการเป็นผู้นำทั้งด้านความคิด และกระทำ ซึ่งบุคคลที่ขึ้นมาเป็นผู้นำชุมชนจึงมักมีพื้นฐานลักษณะดังกล่าวเป็นองค์ประกอบเบื้องต้น แต่ถึงอย่างไรก็ตามมักจะประสบปัญหาในการปกครองควบคุมดูแล เพราะมีข้ออ้างทางการเมืองภายในท้องถิ่นสูงระหว่างกลุ่มวัฒนธรรมย่อย (Sub-culture) ในชุมชนที่มาจากพื้นเพเดียวกัน ซึ่งมีการช่วงชิงการนำเป็นระยะๆ ในช่วงฤดูการเลือกตั้งทุกระดับ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล และกำนัน อันเป็นสาเหตุความขัดแย้งภายใน และความปรองดองค่อนข้างต่ำ แต่ความร่วมมือในการทำงานเพื่อสาธารณะของชุมชนส่วนใหญ่ให้ความร่วมมือดี เช่น งานบุญประเพณีตามโอกาส และงานพัฒนาสาธารณูปโภคต่างๆ เป็นต้น

4.3.4 สรุป และเสนอแนะ

1) ระบบการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินขององค์กรในระดับท้องถิ่น (หน่วยการวิเคราะห์ และศึกษา คือ ตำบล) โดยใช้กระบวนการการมีส่วนร่วมของชุมชนในการประเมิน ได้สร้างความตระหนักต่อปัญหา และข้อจำกัดในการจัดการที่ดินของท้องถิ่น รวมทั้งเป็นการสื่อสารสองทางระหว่างแกนนำระดับต่างๆ ภายในพื้นที่เป้าหมายได้รับทราบข้อมูลร่วมกัน

2) ความแม่นยำด้านข้อมูลในเชิงปริมาณของผู้นำ หรือผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมค่อนข้างจะต่ำ เช่น การจำแนกขนาดพื้นที่ทั้งหมดของหมู่บ้าน และตำบลจะเป็นตัวเลขที่ได้จากการประมาณการในเวทีมากกว่าตัวเลขตามข้อเท็จจริง เป็นต้น จำเป็นต้องศึกษา และการเทียบเคียงกับข้อมูลรายงาน เอกสารอื่นๆ ที่มีการศึกษารวบรวมจากหน่วยงานต่างๆ เพิ่มมากขึ้น เพื่อให้ผลการศึกษามีความสมบูรณ์ถูกต้องทางวิชาการ

3) การจัดเวทีประเมินสามารถช่วยเหลือในการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล (Feed back) ที่ได้รับจากการศึกษาข้อมูลของพื้นที่เป้าหมายการศึกษาในระยะแรกได้ (APF) และนำกลับมาใช้ในการตั้งประเด็นพูดคุย และสัมภาษณ์ในเวทีประเมินได้เป็นอย่างดี รวมทั้งชุมชนได้รับทราบข้อมูลร่วมกันอย่างต่อเนื่อง

4) การใช้เครื่องมือ เช่น แผนที่ และแผนผังแสดงที่ตั้ง อาณาเขตติดต่อภายใน และภายนอกชุมชน ฯลฯ ประกอบการจัดเวทีประเมินแบบมีส่วนร่วมขององค์กรในระดับท้องถิ่น สามารถกระตุ้นการพูดคุยภายในกลุ่ม และทำให้การรวบรวมข้อมูลข้อเท็จจริงภายในเวทีประเมินได้รวดเร็ว และราบรื่นมากกว่าการไม่ได้ใช้เครื่องมือต่างๆ ประกอบ

5) น่าจะมีการจัดเวทีประเมินในเชิงเปรียบเทียบแนวคิด และแนวทางในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินระหว่างกลุ่มเป้าหมายที่หลากหลายภายในชุมชน เช่น กลุ่มสตรีแม่บ้าน กลุ่มเด็ก และเยาวชน กลุ่มพ่อบ้าน และกลุ่มผู้สูงอายุ น่าจะเป็นแนวทางในการจัดทำครั้งต่อไป เพื่อให้ได้ข้อมูล และข้อเท็จจริงทางสังคมที่ความถูกต้อง และหลากหลายมิติในการมองสถานการณ์ที่ดินของท้องถิ่นอย่างรอบด้านมากยิ่งขึ้น

บทที่ 5

การประเมินระบบการบริหารจัดการ ความขัดแย้งในพื้นที่ศึกษา

บทที่ 5

การประเมินระบบการบริหารจัดการความขัดแย้งในพื้นที่ศึกษา

5.1 บทนำ

จากการประเมินระบบการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นในพื้นที่ศึกษาทั้ง 3 แห่ง ก็พบว่า มีรูปแบบที่แตกต่างกันในเชิงพัฒนาการจากรากฐานทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น รวมทั้งปัจจัยทางด้านกายภาพที่มีความแตกต่างกันก็เป็นสาเหตุสำคัญเช่นเดียวกัน

ซึ่งปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นในแต่ละพื้นที่ก็มีกระบวนการที่แตกต่างกันไปเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับคู่กรณีที่มีความขัดแย้งกัน พื้นฐานทางวัฒนธรรม และประสบการณ์ในการเรียนรู้ของแต่ละชุมชน พอที่จะสรุปได้ดังต่อไปนี้

5.2 ระบบที่มีอยู่ในท้องถิ่น

5.2.1 ระบบทางการ

ระบบการบริหารจัดการความขัดแย้งแบบทางการจากการศึกษาพบว่ามียู่ 4 รูปแบบด้วยกัน คือ

1) ศาลยุติธรรม

การจัดการความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินในพื้นที่เป้าหมายศึกษาพบว่ามีกรณีที่ต้องอาศัยระบบศาลยุติธรรม ก็คือ กรณีความขัดแย้งที่ดินสาธารณะของบ้านท่าแร่ อำเภอกาฬสินธุ์ ที่มีปัญหาความขัดแย้งในการอ้างสิทธิตามเอกสารสิทธิในการครอบครองที่ดินบริเวณรอบๆ หนองน้ำที่เป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนของบริษัทเอกชนกับชุมชน จนต้องมีการดำเนินการฟ้องร้องต่อศาลให้เกษตรกรที่เข้าไปทำกินตามระบบการจัดสรรของชุมชนออกจากพื้นที่บริษัท¹

ซึ่งปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินในพื้นที่ชุ่มน้ำของลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง นั้นยังพบในพื้นที่อื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกับพื้นที่ศึกษาอีก เช่น กรณีทุ่งพันขันของ บ้านดงสาร อำเภอดงหลวง ซึ่งเป็นความขัดแย้งที่ดินระหว่างธุรกิจเอกชนกับชุมชน และ

¹ บริษัทเอกชนดำเนินการระดมซื้อที่ดินจากเกษตรกรในหมู่บ้าน และออกเอกสารสิทธิ นส.3 ก. ครอบครองพื้นที่รอบๆ หนองน้ำดังกล่าวที่มี นสล. จำนวน 800 ไร่ ซึ่งชุมชนได้มีการจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่สมาชิกที่ไม่มีที่ดินทำกินสำหรับทำนาปรัง ต่อมาบริษัท อ้างว่าบริเวณดังกล่าวเป็นของตนตามเอกสารสิทธิที่ระบุ จึงดำเนินการฟ้องร้องต่อศาล และศาลชั้นต้นได้ตัดสินเมื่อวันที่ 20 เมษายน 2546 ให้เกษตรกรเป็นผู้ชนะคดี และที่ดินดังกล่าวเป็นสิทธิของชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมกันต่อไป

เกษตรกรรายย่อยนั้นเป็นปัญหาสืบเนื่องมาจากการระดมซื้อที่ดินในช่วงปี 2519 ที่มีเอกชนเข้ามาซื้อที่ดินสำหรับปลูกพืชป้อนโรงงานอุตสาหกรรมแปรรูปผลิตผลทางการเกษตร เช่น กระถินณรงค์ ไม้ยูคาลิปตัส ข้าวโพดฝักอ่อน สับปะรด และมะเขือเทศ

2) การเจรจาประนีประนอม

พบในกรณีพื้นที่ตำบลวังสวาป อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดขอนแก่น ที่เป็นปัญหาความขัดแย้งระหว่างภาครัฐกับเกษตรกรรายย่อยในการทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ จึงมีการรวมตัวกันของเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบ การชุมนุมประท้วง และในที่สุดได้มีการเจรจาต่อรองระหว่างภาครัฐที่เกี่ยวข้อง กับ ตัวแทนชุมชน จนกระทั่งได้มีข้อยุติให้มีการสำรวจ และกันพื้นที่ทำกินของเกษตรกรออกจากเขตป่าอนุรักษ์ โดยมีมติคณะรัฐมนตรีให้ความเห็นชอบผลการเจรจาประนีประนอมดังกล่าว

นอกจากนี้ในกระบวนการเจรจาได้มีการตั้งตัวแทนชุมชน และภาคีอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเข้ามาเป็นคณะกรรมการร่วมในการดำเนินงานแก้ไขปัญหาคความเดือดร้อนของเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่ เพื่อสร้างกระบวนการการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน ชุมชน ฝ่ายปกครองในท้องถิ่น และกรมป่าไม้ เป็นต้น

3) การบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วม

ในพื้นที่ที่มีความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินระหว่างรัฐกับชุมชนในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ที่พบ และมีรูปแบบในการบริหารจัดการความขัดแย้งอีกรูปแบบ ก็คือ การส่งเสริมกระบวนการการมีส่วนร่วมของท้องถิ่นในการดำเนินงาน ดังเช่นกรณีการจัดการพื้นที่อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ตามโครงการอุทยานฯ นาร่องของกรมป่าไม้

โดยส่งเสริมให้ชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชนที่เกี่ยวข้องในท้องถิ่น สถาบันวิชาการ และภาครัฐที่เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานรูปแบบคณะกรรมการ เพื่อกำหนดนโยบาย และการดำเนินงานจัดการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ที่มีชุมชนตั้งถิ่นฐานติดกับเขตอนุรักษ์ เช่น การอบรมอาสาสมัครรักษาป่า การสำรวจจัดทำแนวเขตให้ชัดเจน แนวกั้นชนระหว่างพื้นที่เพาะปลูกกับเขตอนุรักษ์ และการพัฒนาอาชีพที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมอย่างยั่งยืน เช่น วนเกษตร ฯลฯ

4) ผู้นำทางการ

รูปแบบการจัดการปัญหาโดยอาศัยผู้นำทางการ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และฝ่ายปกครองในระดับอำเภอ นั้นจะพบในทุกพื้นที่ที่ศึกษา ซึ่งในกระบวนการจัดการปัญหาความขัดแย้งจะเริ่มจากในระดับชุมชน คือ กำนัน และผู้ใหญ่บ้านในฐานะที่เป็นผู้นำทางการเป็นผู้เจรจาไกล่เกลี่ยข้อพิพาทระหว่างคู่กรณี ซึ่งมีบทบาทเป็นทั้งผู้เจรจากกลาง และเป็นสักขีพยานรับทราบผลการตกลงยินยอมของคู่กรณี

อนึ่ง หากการเจรจาไกล่เกลี่ยข้อพิพาทไม่สำเร็จมักจะไปสู่ผู้นำทางการในระดับสูงขึ้น ก็คือ ฝ่ายปกครองอำเภอ เช่น นายอำเภอ หรือปลัดอำเภอ เป็นผู้เจรจาไกล่เกลี่ยข้อพิพาทในลักษณะเช่นเดียวกับระดับชุมชน ซึ่งในที่สุดหากยังไม่สามารถตกลงกันได้จะไปสู่กระบวนการตามกฎหมายในชั้นศาลยุติธรรมเป็นผู้ตัดสินต่อไป

5.2.1 ระบบภูมิปัญญาท้องถิ่น

องค์กรชุมชนมีระบบการบริหารจัดการความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินแตกต่างกันตามพื้นฐานทางวัฒนธรรม และประสบการณ์ของแต่ละพื้นที่ สรุปได้ดังนี้

1) การประนีประนอม

ระบบการประนีประนอมมักจะใช้ในกรณีที่เป็นความขัดแย้งในระดับเบื้องต้นระหว่างปัจเจก เมื่อมีการพิพาทที่ดินเกิดขึ้นคู่กรณีจะใช้วิธีการเจรจาด้วยการถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ซึ่งมักจะเกิดจากการรุกร้าแนวเขตที่ดิน และไม่มีแนวเขตชัดเจน รวมทั้งไม่เป็นแนวเส้นตรงจึงมักจะเกิดความผิดพลาดเกิดขึ้น จึงมักใช้วิธีการเจรจา และยอมผ่อนปรนให้กัน โดยตกลงแนวเส้นอาณาเขตที่ดินระหว่างคู่กรณีใหม่ และการพิพาทก็สิ้นสุดลง

ซึ่งระบบการเจรจาระหว่างคู่กรณีหากไม่สามารถตกลงยินยอมกันได้ และมีความรุนแรงขึ้นมาถึงระดับหนึ่ง มักจะหาคนกลางเข้ามาร่วมในการเจรจา และเป็นสักขีพยานในการตกลงแก้ไขปัญหาข้อพิพาท ซึ่งอาจจะเป็นผู้นำชุมชน หรือผู้ที่ได้รับการนับถือของทั้งสองฝ่ายที่พิพาทกันที่จะกล่าวในข้อต่อไป

2) ระบบอาวุโส

การจัดการความขัดแย้งภายในชุมชนที่พบในเกือบทุกพื้นที่ ก็คือ ระบบอาวุโส หรืออาจจะเรียกได้ว่า “สภาตุลาการผู้เฒ่า” นั้นค่อนข้างสำคัญในกรณีที่ชุมชนดังกล่าวมีรากฐานทางประวัติศาสตร์ในการตั้งถิ่นฐานมานาน และโครงสร้างเครือญาติที่เข้มแข็ง เช่น บ้านยางงอย และบ้านหนองบัวท้าว ตำบลศรีสงคราม ที่ระบบดังกล่าวมีประสิทธิภาพในการจัดการความขัดแย้งภายในสูง

ซึ่งระบบดังกล่าวหากมีปัญหาคือพิพาทเกี่ยวกับการจัดการที่ดินภายในชุมชนในระดับปัจเจกที่ไม่สามารถเจรจาประนีประนอมระหว่างคู่กรณีในข้อ 1) ได้มักจะใช้ระบบอาวุโสที่เป็นผู้สูงอายุที่มีอยู่ในชุมชน อาจจะเป็นญาติพี่น้อง หรือไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการเจรจาแก้ไขปัญหาคือพิพาท ในที่สุดมักจะลงเอยกันด้วยดี เพราะส่วนมากจะผูกพันตามระบบเครือญาติ และเพื่อนสนิทมิตรสหายผ่านกลไกการแก้ไขปัญหาแบบ “ผูกเสี่ยว” เป็นกลวิธีในการสร้างความปรองดองระหว่างคู่กรณีสืบไป

3) ผู้นำธรรมชาติ

ผู้นำธรรมชาติ หมายถึง ผู้ที่ได้รับความนับถือภายในชุมชน เช่น พระสงฆ์ ผู้สูงอายุ และผู้รู้อื่นๆ เช่น ผู้นำทางพิธีกรรมความเชื่อทางประเพณีวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน โดยคุณธรรมที่พิพาทจะเชิญผู้นำดังกล่าวให้เป็นคนกลางในการเจรจาไกล่เกลี่ยปัญหาข้อพิพาท ซึ่งในกระบวนการการคุณธรรมใดคนหนึ่งอาจจะเป็นผู้เชิญ หรือทั้งสองฝ่ายต่างเชิญผู้นำธรรมชาติที่ฝ่ายตนให้ความเคารพมาก็ได้

ระบบการจัดการความขัดแย้งของท้องถิ่นโดยใช้ผู้นำธรรมชาติเป็นผู้ไกล่เกลี่ยปัญหา บางครั้งอาจจะลงท้ายด้วยการผูกเสี่ยวผูกเกลอระหว่างคุณธรรมก็ได้ ซึ่งเป็นกลวิธีที่มักใช้สร้างความปรองดองกันภายในชุมชนที่ได้ผล และจัดการปัญหาได้ในระยะยาวจนถึงรุ่นลูกหลานของทั้งสองฝ่าย

4) การผูกเสี่ยว

ระบบการผูกเสี่ยวถูกนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาข้อพิพาทในการจัดการที่ดินของท้องถิ่นได้อีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งในอดีตระบบดังกล่าวมีวัตถุประสงค์สำคัญในด้าน “แรงงาน” เพื่อการผลิตของภาคเกษตรกรรมในยุคแรงงานสัตว์ และมนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต รวมทั้งเหตุผลอีกประการหนึ่ง ก็คือ เป็นหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหาร และสังคมของตนเอง เพราะ “เสี่ยว” จะให้ความเคารพนับถือซึ่งกันและกันจนถึงรุ่นลูกหลาน

ซึ่งระบบเสี่ยวจะมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งในด้านแรงงาน อาหาร ความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สิน เนื่องจากในอดีตประชากรของชุมชนมีจำนวนไม่มากนัก และบางพื้นที่มีโจรสลัดชุม ระบบการผูกเสี่ยวผูกเกลอจึงเป็นการสร้างกลุ่ม และเครือข่ายความร่วมมือที่เข้มแข็งในการป้องกันภัยได้เช่นเดียวกัน

ในกรณีที่เกิดข้อพิพาทในการจัดการที่ดินของท้องถิ่นภายหลังจากที่มีการใช้รูปแบบต่างๆ คลี่คลายปัญหาแล้ว มักจะลงเอยด้วยการจับผูกเสี่ยวระหว่างคุณธรรมที่มีปัญหาขัดแย้งกัน ซึ่งเป็นการจัดการความขัดแย้งในระยะยาวที่มีประสิทธิภาพของชุมชน

5) การจัดสรรผลประโยชน์

รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยการจัดสรรผลประโยชน์แก่สมาชิกในชุมชนอย่างเท่าเทียม และยุติธรรมเป็นวิธีการที่ชุมชนใช้มาอย่างยาวนานพอสมควร โดยเฉพาะการจัดการที่ดินภายในชุมชนที่มีอยู่อย่างจำกัด ในขณะที่ประชากรเพิ่มปริมาณมากขึ้น ปัญหาการขาดแคลนที่ดินทำกินจึงติดตามมา จากการศึกษาพบในพื้นที่ป่าโคกหนองงูง-วังแสง และพื้นที่ตำบลศรีสงคราม (บ้านยางงอย และบ้านหนองบาท้าว) ที่ชุมชนได้จัดสรรที่ดินสำหรับการปลูกแก่สมาชิกอย่างยุติธรรมเท่าเทียมกันทุกคน

ในกระบวนการจัดการความขัดแย้งดังกล่าวมักจะเริ่มจากมีปัญหาการบุกรุกครอบครองที่ดินสาธารณะประโยชน์ของชุมชน และสมาชิกมีปัญหาขาดแคลนที่ดินทำกิน จึงมีการจัดประชุม

และจัดสรรที่ดินเป็นแปลงเท่าๆ กัน แล้วให้ทุกคนจับสลากเข้าทำประโยชน์ ซึ่งทำให้สมาชิกพึงพอใจ และสามารถแก้ไขปัญหความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนได้ เพราะแทนที่จะเปิดโอกาสให้ต่างคนต่างฉกฉวยโอกาสบุกรุกครอบครองตามกำลัง ซึ่งจะสร้างความขัดแย้งเพิ่มมากขึ้นได้ในระยะยาวระหว่างชุมชนกับสมาชิก

6) การสร้างกฎระเบียบ

ระบบการสร้างกฎระเบียบดังกล่าวอาจจะใช้จารีตประเพณีดั้งเดิมของชุมชน เช่น ความเชื่อทางไสยศาสตร์ การนับถือผี และหลักศาสนา รวมทั้งการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาร่วมกัน ซึ่งรูปแบบดังกล่าวนี้เป็นทั้งมาตรการป้องกัน และแก้ไขปัญหความขัดแย้งในการจัดการที่ดินของท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

กระบวนการจัดการความขัดแย้งโดยอาศัยการสร้างกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ที่ดินร่วมกันนี้เริ่มจากผู้นำธรรมชาติ และผู้นำทางการในชุมชนได้จัดเวทีประชุมสมาชิกในชุมชนเพื่อวางกติกาการใช้ที่ดินร่วมกัน ซึ่งสมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมการกำหนด และได้รับประโยชน์เช่นเดียวกัน เช่น ห้ามตัดต้นไม้ในพื้นที่ป่าดอนปู่ตาใครฝ่าฝืนถูกปรับ และตกเดือน เป็นต้น

ซึ่งระบบการสร้างกฎระเบียบควบคุมการใช้ประโยชน์ทรัพยากรของชุมชน (Control) ดังกล่าวมักจะเอื้อให้คนด้อยโอกาสในชุมชนสามารถเข้าถึงทรัพยากร (Access) ของชุมชนได้มากกว่าการจำกัด เช่น กรณีบ้านยางงอยมีกฎระเบียบในการจับสัตว์น้ำในเขตอนุรักษ์วังปลาไว้ว่า “...คนจนที่ญาติพี่น้องเสียชีวิต ไม่มีเงิน และอาหารจัดงานเลี้ยงแขกที่มาร่วมงานได้ สามารถจับปลาขึ้นมาได้...” และเป็นการสร้างความเสมอภาคแก่สมาชิกทุกคนมีสิทธิในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (Distribution) ได้

5.3 ประสิทธิภาพของการบริหารจัดการความขัดแย้ง

จากการศึกษารูปแบบในการจัดการความขัดแย้งของท้องถิ่นเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรดิน และที่ดินนั้นมีประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับประสิทธิภาพในการจัดการความขัดแย้งดังกล่าวระหว่างระบบทางการ และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งพอที่จะสรุปได้ดังนี้

5.3.1 ระบบที่มีอยู่ในท้องถิ่น

5.3.1.1 องค์กรชุมชน และเครือข่ายองค์กรชุมชน

ระบบองค์กรชุมชนในที่นี้ให้หมายความครอบคลุมรวมถึง ผู้นำทางการ และผู้นำธรรมชาติ ระบบอาวุโส การสร้างกฎระเบียบ และวัฒนธรรมประเพณีชุมชน ที่เป็นองค์ประกอบที่มีอยู่ของ

ชุมชนในการจัดการความขัดแย้งทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น โดยสรุปแล้วปัจจัยที่มีประสิทธิภาพ และเป็นจุดแข็งของระบบที่มีอยู่ขององค์กรชุมชน ก็คือ

1) ปัจจัยที่เป็นจุดแข็งขององค์กรชุมชน และเครือข่าย

- (1) สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ
- (2) สมาชิกในชุมชนมีสิทธิที่สามารถเข้าถึง และใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างเท่าเทียม
- (3) การยอมรับ และตระหนักต่อความสำคัญในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินภายในชุมชนร่วมกันของสมาชิก
- (4) คำนึงถึง และตระหนักต่อกลุ่มคนด้อยโอกาส และยากจนในชุมชนให้สามารถเข้าถึงทรัพยากรของท้องถิ่นเสมอ
- (5) ความสัมพันธ์ทางด้านโครงสร้างเครือญาติในชุมชนที่เข้มแข็งทำให้การเจรจาข้อขัดแย้งต่างๆ มีประสิทธิภาพ
- (6) การให้ความสำคัญต่อการจัดการความขัดแย้งในระยะยาว และยั่งยืนมากกว่าการจัดการแบบเฉพาะหน้า เช่น การใช้ระบบการผูกเสี่ยวเข้ามาเกี่ยวข้อง
- (7) หลักการในการจัดการความขัดแย้งระหว่างคู่กรณี ก็คือ หลักประกันความมั่นคงทางสังคมของตนในการดำรงชีวิตในสังคมมากกว่าประโยชน์เฉพาะหน้าที่จะได้รับ
- (8) การรวมตัวในลักษณะเครือข่ายองค์กรชุมชนทำให้ได้กลุ่มเป้าหมายในเชิงปริมาณสามารถเจรจาต่อรองในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งในระดับท้องถิ่น และนโยบายได้ เช่น กรณีตำบลวังสวาป และเครือข่ายลุ่มน้ำสงคราม ในการคัดค้านการสร้างเขื่อน เป็นต้น

2) ปัจจัยที่เป็นจุดอ่อนขององค์กรชุมชน และเครือข่าย

- (1) กฎระเบียบในการควบคุม การกระจายทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นถูกลดทอนความน่าเชื่อถือลงไป เนื่องจากการแทรกแซงจากภายนอกที่อาศัยกฎหมายแห่งรัฐไทยเข้ามาควบคุมทับซ้อนทดแทน เช่น การละเมิดข้อห้ามต่างๆ ในการตัดไม้ในพื้นที่ป่าชุมชน และการลักลอบจับสัตว์น้ำในเขตอนุรักษ์วังปลาของหมู่บ้าน เป็นต้น
- (2) การแทรกแซงจากระบบกลไกตลาด และทุนจากภายนอกที่ทำให้มีการระดมซื้อที่ดิน ทำให้ราคาที่ดินสูงขึ้น จึงทำให้สมาชิกในชุมชนขายที่ดิน และมีบุคคลภายนอกเข้ามาประกอบการ องค์กรชุมชนเริ่มสูญเสียการควบคุม และการบริหารจัดการจนต้องใช้ระบบศาลยุติธรรมเข้ามาจัดการปัญหาขัดแย้งทดแทนระบบเดิม
- (3) ชุมชนดั้งเดิมทั้งจากโครงการของรัฐ และการอพยพย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานใหม่ มักมีความหลากหลายทางด้านประชากร และวัฒนธรรมกลไก และระบบที่มีรากฐาน

ทางวัฒนธรรมชุมชนไม่สามารถใช้ได้ (Disorder) จำเป็นต้องอาศัยการสร้างกฎระเบียบทางสังคมขึ้นมาใหม่ โดยอิงอยู่กับระบบกฎหมายมากขึ้น

- (4) ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมเริ่มลดลงตามสถานการณ์ที่ได้รับผลกระทบจากโลกาภิวัตน์ จึงทำให้ระบบที่มีอยู่ในชุมชนเพียงด้านเดียวไม่อาจจะใช้ในการควบคุม และการกระจายทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพเพียงพอ จึงจำเป็นต้องพัฒนา และแสวงหาระบบอื่นๆ เข้ามาเสริมด้วย

5.3.1.2 องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

องค์การบริหารส่วนตำบลจากการศึกษาพบว่ามักจะเป็นคู่กรณีความขัดแย้งกับชุมชนมากกว่า ซึ่งที่ผ่านมาก็พบทั้ง 3 พื้นที่ที่มีความเกี่ยวข้องกับการจัดการความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดิน สรุปได้ ก็คือ

- 1) การมีส่วนร่วมกับภาคอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในการจัดการความขัดแย้งทรัพยากรดิน และที่ดินในท้องถิ่น คือ อบต. วังสาวป อำเภอกุฉินารายณ์ ในการเป็นคณะกรรมการร่วมรับผิดชอบในการติดตามการแก้ไขปัญหาสมาชิกที่ได้รับผลกระทบจากพื้นที่อุทยานแห่งชาติกุฉินารายณ์
- 2) การประสานงาน และการรับรองกฎระเบียบข้อบังคับการใช้ประโยชน์ทรัพยากรดิน และที่ดินของชุมชน โดยการลงมติในที่ประชุม และมีการประสานงานแจ้งให้หมู่บ้านอื่นๆ รับทราบ และปฏิบัติตามกฎระเบียบของหมู่บ้านดังกล่าว รวมทั้งหน่วยงานภาครัฐอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องได้รับปัญหา และความต้องการของท้องถิ่น พบที่องค์การบริหารส่วนตำบลโนนข่า จ.ขอนแก่น ในการจัดการป่าชุมชน และองค์การบริหารส่วนตำบลศรีสงคราม จ.นครพนม ในการรับรองกฎระเบียบการอนุรักษ์วังปลาบ้านยางงอย จึงทำให้การปฏิบัติตามข้อบังคับของท้องถิ่นมีประสิทธิภาพมากขึ้น และลดปัญหาความขัดแย้งในการละเมิดกฎระเบียบดังกล่าวได้
- 3) การเจรจาประนีประนอมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นกับหมู่บ้านในพื้นที่ปกครอง เช่น การเจรจาขอเก็บค่าธรรมเนียมจากรายได้ในการประมูลให้จับสัตว์น้ำของแต่ละหมู่บ้าน แต่ถ้ามีรายได้ไม่มากนักก็ยกเว้นให้ไม่ต้องเก็บ เป็นต้น ซึ่งแทนที่จะใช้วิธีการอ้างสิทธิในการทำกับดักตามกฎหมาย จึงช่วยลดปัญหาความขัดแย้งกับหมู่บ้านไปได้ จะพบที่ อบต.ศรีสงคราม

5.3.1.3 ฝ่ายปกครอง และภาครัฐที่เกี่ยวข้อง

บทบาทหน้าที่ของฝ่ายปกครอง และหน่วยงานของรัฐอื่นๆ ในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินนั้นพบว่ามีบทบาทค่อนข้างน้อย เนื่องจากมีประเด็นข้อขัดแย้งทางกฎหมายที่จำเป็นต้องอาศัยกรอบการปฏิบัติทางดำเนินนโยบายทางการเมือง และการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้อง คือ

1) การประสานข้อมูล ข้อเท็จจริง และความต้องการในการแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งในพื้นที่เสนอต่อผู้บริหารในระดับสูงดำเนินการแก้ไขปัญหาตามลำดับ ซึ่งในที่สุดมักจะไปถึงระดับนโยบายฝ่ายบริหารสูงสุดของประเทศ ก็คือ คณะรัฐมนตรีเป็นผู้ตัดสินใจ เช่น กรณีวังสาวป เป็นต้น

2) การเจรจาไกล่เกลี่ยปัญหาข้อขัดแย้งในกรณีที่ไม่สามารถแก้ไขได้ในระดับชุมชน แต่พบน้อยมากที่คู่กรณีจะยับยั้งมาถึงระดับนี้ พบในพื้นที่ศรีสงคราม ที่ชุมชนมาขอรับคำปรึกษาจากทางอำเภอเกี่ยวกับการจัดการที่ดินที่ชุมชนขัดแย้งกับผู้บุกรุกพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้านจากภายนอก จึงขอให้ทางอำเภอเข้าร่วมเจรจาไม่ให้มีการบุกรุกเพิ่ม และจัดสรรให้แก่ราษฎรที่บุกรุกได้ทำกินต่อไปได้ด้วยการประนีประนอม แบบมีเงื่อนไขห้ามบุกรุกเพิ่มเติมในพื้นที่ดังกล่าว

3) การเข้าร่วมเป็นภาคีในคณะกรรมการดำเนินงานในการแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งระหว่างชุมชนกับภาครัฐ เช่น กรณีป่าอนุรักษ์อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน

ซึ่งบทบาททั้ง 3 ประการดังกล่าวไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้โดยตรง แต่เป็นเพียงกลไกสนับสนุน และเสริมบทบาทองค์กรชุมชนให้เกิดความน่าเชื่อถือ และมีน้ำหนักมากขึ้นในกระบวนการจัดการความขัดแย้งภายในท้องถิ่นเท่านั้น นอกจากนี้ก็ยังพบว่าเจ้าหน้าที่ภาครัฐบางคนเป็นผู้สร้างความขัดแย้งในท้องถิ่น เช่น การให้ความช่วยเหลือภาคธุรกิจเอกชนในการออกเอกสารสิทธิที่มีขอบด้วยกฎหมาย เป็นต้น

5.3.1.4 องค์กรพัฒนาเอกชน

บทบาทองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ทั้ง 3 แห่งมีส่วนสำคัญในการจัดการความขัดแย้งการใช้ทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น คือ

1) การศึกษาวิจัย และรวบรวมข้อมูลปัญหา ผลกระทบจากโครงการ และนโยบายสาธารณะต่างๆ ของภาครัฐ เพื่อเสนอแนะแนวทางในการจัดการปัญหาความขัดแย้งต่างๆ ทั้งในระดับปฏิบัติการ และนโยบาย เช่น กรณีวังสาวป และลุ่มน้ำสงคราม

2) การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างภาคีต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้มีการจัดการปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมของชุมชน

3) การรณรงค์แก่สาธารณะชนให้เกิดความตระหนักต่อปัญหาความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรต่างๆ ของท้องถิ่นตามหลักการสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรของตนเอง

4) การเข้าร่วมกับภาคอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ และชุมชนในการจัดการปัญหาความขัดแย้งในท้องถิ่น เช่น การจัดการป่าอนุรักษ์ในโครงการอุทยานฯ นำร่องภูผาม่าน

5.3.1.5 ศาลยุติธรรม

กระบวนการจัดการความขัดแย้งที่อาศัยมาตรการทางกฎหมายดังกล่าวนี้มีแนวโน้มจะเพิ่มมากขึ้นในอนาคต เพราะว่าปัจจัยด้านราคาที่ดินที่ปรับตัวสูงขึ้นตามสถานการณ์กลไกในระบบตลาดที่มีการระดมซื้อที่ดินสำหรับอุตสาหกรรม และการท่องเที่ยว เช่น พื้นที่ตำบลวังสวาป และตำบลศรีสงคราม ซึ่งมีการดำเนินการฟ้องร้องในชั้นศาลยุติธรรมบังคับใช้ตามกฎหมาย

5.3.2 ประสิทธิภาพในการจัดการ

5.3.2.1 องค์การชุมชน และเครือข่ายองค์กรชุมชน

ขึ้นอยู่กับปัจจัยในด้านความสัมพันธ์ทางโครงสร้างทางเครือญาติ วัฒนธรรมชุมชน และลักษณะทางด้านอัตลักษณ์ของชุมชนที่มีความเข้มแข็งเพียงใด เพราะว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน รวมทั้งการสนับสนุนจากภาคีอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น การจัดทำระบบข้อมูล การรับรองกฎระเบียบข้อบังคับที่ชุมชนกำหนดขึ้น และการไม่ถูกแทรกแซงจากภายนอกจนต้องสูญเสียอัตลักษณ์ของตนเองไป

5.3.2.2 องค์การบริหารส่วนตำบล

ประสิทธิภาพขององค์การบริหารส่วนตำบลในการจัดการความขัดแย้งมีส่วนสัมพันธ์กันกับคุณลักษณะผู้นำท้องถิ่น และระดับความขัดแย้งระหว่างคูกรณี ซึ่งจากผลการศึกษาองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นส่วนเสริม และสนับสนุนกระบวนการจัดการความขัดแย้งมากกว่าการเป็นเจ้าภาพหลัก เพราะสถานภาพขององค์กรมักเป็นคูกรณีสร้างความขัดแย้งกับท้องถิ่นในระดับหมู่บ้านมากกว่านั่นเอง

5.3.2.3 ฝ่ายปกครอง และภาครัฐที่เกี่ยวข้อง

บทบาท และประสิทธิภาพของภาครัฐในระดับท้องถิ่นมีอยู่ค่อนข้างน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับองค์กรอื่นๆ ในท้องถิ่น เพราะว่ามีข้อจำกัดทางด้านกฎระเบียบ และอำนาจในการตัดสินใจจัดการความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น ส่วนมากจะจัดการได้เฉพาะคูกรณีระดับปัจเจก

และชุมชนเท่านั้น คือ เป็นผู้เจรจาไกล่เกลี่ยปัญหาร่วมกับคู่กรณีทั้งสองฝ่าย การเป็นสักขีพยาน รับทราบข้อตกลง และการรับรองระบบกฎเกณฑ์ของชุมชน

5.3.2.4 องค์การพัฒนาเอกชน

องค์การพัฒนาเอกชนมิได้มีบทบาทในการเป็นผู้จัดการความขัดแย้งโดยตรง แต่เป็นเพียงผู้กระตุ้นให้เกิดการตระหนักต่อสิทธิของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายรัฐ และภาคธุรกิจ เอกชนที่เป็นคู่กรณีสร้างความขัดแย้งกับชุมชน และการมีส่วนร่วมกับภาคีอื่นๆ ในท้องถิ่นแก้ไข ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

5.3.2.5 ศาลยุติธรรม

ระบบดังกล่าวจัดการปัญหาความขัดแย้งเป็นไปตามกระบวนการของกฎหมาย และข้อเท็จจริงที่แต่ละฝ่ายนำมาใช้ในการต่อสู้ในชั้นศาล ซึ่งชุมชนมักจะเสียเปรียบในการเผชิญหน้ากับ คู่กรณีในชั้นศาล เพราะขาดประสบการณ์ในการจัดทำเอกสารข้อมูล ข้อเท็จจริง การเรียบเรียง เนื้อหานำเสนออย่างเป็นระบบเชิงตรรก และเป็นจุดอ่อนที่สำคัญของชุมชน

5.3.3 สรุป และข้อเสนอแนะ

ในการศึกษารูปแบบความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นที่ ผ่านมาทั้ง 3 พื้นที่มีข้อสังเกตบางประการที่สำคัญ ก็คือ

1) รูปแบบ และกระบวนการจัดการความขัดแย้งในท้องถิ่นที่ใช้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สามารถจัดการได้เฉพาะระดับปัจเจกภายในชุมชนเท่านั้น² เพราะระบบชุมชนถูกรอบโดยโครงสร้าง ส่วนบนทางสังคมที่ใหญ่กว่า เช่น ระบบกฎหมาย และระบบการเมืองการปกครองที่หลายระดับ ชั้นมีความซับซ้อน

2) กระบวนการจัดการความขัดแย้งของท้องถิ่นมักจะไปสิ้นสุดในระดับนโยบายทาง การเมือง และฝ่ายบริหารสูงสุดในส่วนกลางมากกว่าระดับปฏิบัติการในท้องถิ่นที่ใกล้ชิดชุมชน ซึ่งต้องใช้ระยะเวลายาวนาน และชุมชนต้องสูญเสียทรัพยากรในการสนับสนุนสูง

3) กลไกทางการเมืองการปกครองในท้องถิ่น (อบต.) ยังให้ความสำคัญต่อการแสวงหา รายได้จากฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นเข้าองค์กรทุกวิถีทางในฐานะที่เป็นผู้กำกับดูแล

² ภายใต้เงื่อนไขที่ว่าชุมชนดังกล่าวมีรากฐานทางโครงสร้างเครือญาติที่เข้มแข็ง และมีประวัติศาสตร์ชุมชนยาวนาน ระบบความ สัมพันธ์ทางสังคมยังเหนียวแน่น ยกเว้นชุมชนเกิดใหม่ และมีความหลากหลายทางด้านประชากรที่เข้ามาอยู่อาศัยในชุมชน เพราะระบบความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นไปแบบหลวม และไร้ระเบียบไม่สามารถปกครองได้ง่ายนัก

จนเป็นประเด็นความขัดแย้งด้านสิทธิดั้งเดิมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดิน ซึ่งมีแนวโน้มจะทวีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้นในอนาคต และเป็นคู่กรณีความขัดแย้งกับชุมชนทดแทนความขัดแย้งกับอำนาจรัฐส่วนกลางที่เคยเป็น เช่น กรมป่าไม้ ฯลฯ

4) การศึกษารูปแบบการจัดการความขัดแย้งของท้องถิ่นในการจัดการที่ดิน ไม่สามารถแยกชุมชนออกจากโครงสร้างส่วนบนที่ครอบงำได้ แม้ว่าชุมชนจะมีระบบดีเพียงใดก็ตาม เพราะระบบของชุมชนดังกล่าวมักถูกโครงสร้างส่วนบนที่มีอำนาจเหนือกว่าเข้ามาควบคุมแทรกแซงการจัดการอยู่เสมอๆ จนต้องสูญเสียอัตลักษณ์ของตนไป

บทที่ 6

การวางแผนการบริหารจัดการที่ดินในระดับท้องถิ่น

บทที่ 6

การวางแผนการบริหารจัดการที่ดินในระดับท้องถิ่น

6.1 บทนำ

จากการศึกษาข้อมูลสภาพทั่วไปทางด้านกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของพื้นที่เป้าหมายทั้ง 3 พื้นที่ (Area Profile, APF) และการประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วมของชุมชนไปแล้ว (Rapid Rural Appraisal, RRA) ทางคณะผู้ศึกษาได้มีการทบทวนและแก้ไขข้อมูลที่ได้รับให้มีความถูกต้อง และนำเชื่อถือตามหลักวิชาการมากยิ่งขึ้น (Quality checking and validation) โดยการศึกษาเปรียบเทียบจากเอกสารอื่นๆ ที่มีการศึกษาไว้

รวมทั้ง การศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมในหลายๆ ประเด็นในพื้นที่เป้าหมาย เพื่อให้ข้อมูลมีความรอบด้าน และลุ่มลึกมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะได้นำเสนอในรายงานวิจัยฉบับสุดท้ายในช่วงต่อไป ซึ่งผลการศึกษาจากการวางแผนการจัดการที่ดินแบบมีส่วนร่วมของท้องถิ่นครั้งนี้ได้จำแนกออกเป็น 3 พื้นที่ตามหน่วยที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลระดับตำบล คือ (1) ตำบลโนนข่า อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น จัดประชุมในวันที่ 10-12 พฤศจิกายน (2) ตำบลวังสาว อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น ประชุมวันที่ 18-20 พฤศจิกายน และ (3) ตำบลศรีสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม วันที่ 25-27 พฤศจิกายน เช่นเดียวกัน

ผลการประชุมเชิงปฏิบัติการในการวางแผนการจัดการที่ดินของชุมชนทั้ง 3 พื้นที่ ดังกล่าวได้นำเสนอโดยใช้กรอบแนวคิดในการเขียนรายงานตามเอกสาร ของ โครงการศึกษาระบบการจัดการที่ดินในระดับท้องถิ่น ที่ประกอบด้วย (1) สภาพปัญหา (2) วิสัยทัศน์ (3) กลยุทธ์ (4) รูปแบบ (5) มาตรการ (6) งบประมาณ (7) การบริหารแผน (8) ระบบการติดตาม และประเมินผล ซึ่งในส่วนของงบประมาณนั้น ไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจนเท่าใดนักทั้ง 3 พื้นที่ เนื่องจากข้อจำกัดด้านระยะเวลาในการจัดทำแผนงาน และความเชื่อมโยงกับปัจจัยอื่นๆ ในระบบกลไกรัฐ

6.2 ประชากรกลุ่มเป้าหมาย

- 1) ผู้นำชุมชน ก็คือ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล และผู้ทรงคุณวุฒิของชุมชน
- 2) เกษตรกรในพื้นที่เป้าหมาย
- 3) ครูในโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เป้าหมายศึกษา
- 4) เจ้าหน้าที่ที่ดินในระดับอำเภอ
- 5) เจ้าหน้าที่ป่าไม้ในระดับอำเภอ จังหวัด และอุทยานแห่งชาติในพื้นที่
- 6) พัฒนาการ หรือพัฒนาการประจำตำบลที่เกี่ยวข้อง

- 7) เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรประจำตำบล หรืออำเภอที่เกี่ยวข้อง
- 8) เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ หรือเกี่ยวข้องกับการจัดการที่ดินของท้องถิ่น
- 9) นักศึกษา หรืออาสาสมัครชุมชนที่ปฏิบัติงานในพื้นที่เป้าหมาย

6.3 กระบวนการ

- 1) สรุปรูปข้อมูลที่ได้จากการศึกษาสภาพทั่วไปของพื้นที่ (APF) และประเมินสภาวะชนบทแบบมีส่วนร่วม (RRA) สำหรับใช้ประกอบการวางแผนการจัดการที่ดินแบบมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้เสีย
- 2) ประสานทีมวิทยากรกระบวนการ และประชุมร่วมกับทีมงาน เพื่อสร้างความเข้าใจในวัตถุประสงค์ และเป้าหมายการประชุมเชิงปฏิบัติการ
- 3) ประสานงานผู้เข้าร่วมประชุมพื้นที่ละ 15-30 คน แล้วแต่นาตชุมชนเป้าหมายในการศึกษา
- 4) จัดประชุมเชิงปฏิบัติการ โดยใช้แนวคิดผู้เข้าร่วมอบรมเป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้ วิทยากรมีบทบาทในการกระตุ้นการมีส่วนร่วม และสร้างบรรยากาศ
- 5) บันทึกข้อมูล และจัดทำรายงานผลการประชุม
- 6) จัดเวทีสะท้อนข้อมูลลงสู่ชุมชนร่วมกับผู้นำ เพื่อปรับปรุง และแก้ไขแผนงานการบริหารจัดการที่ดิน
- 7) ติดตามผลการดำเนินงานตามแผนงานร่วมกับผู้นำ และกลไกการทำงานของแต่ละพื้นที่ เพื่อบันทึกผลการดำเนินงานทุกขั้นตอน

6.4 แผนการบริหารจัดการที่ดินของท้องถิ่น

จากการศึกษาข้อมูลสภาพพื้นที่ (Area Profile, APF) และการประเมินสภาวะชนบทแบบมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้เสียในชุมชน (RRA) ในช่วงที่ผ่านมา ทั้งนี้เพื่อนำข้อมูลทั้งสองส่วนดังกล่าวนี้มาใช้ในการวางแผนแบบมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการที่ดิน (Participatory Action Planning, PAP) ในการศึกษาช่วงที่สาม เพื่อวิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลรูปแบบการจัดการที่ดินของท้องถิ่น ดังรายละเอียดต่อไปนี้

6.5 แผนการบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินตำบลโนนข่า

6.5.1 สภาพปัญหาการจัดการที่ดิน

จากการศึกษาสภาพทั่วไปของพื้นที่เป้าหมายดังกล่าวในเชิงพัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่า (Oral History) ในการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ พบว่าสภาพปัญหาความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ที่ดินพอสรุปได้ต่อไปนี้

1) การเพิ่มจำนวนประชากรของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบๆ พื้นที่ป่าที่สัมพันธ์กับระยะเวลาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนนับตั้งแต่ปี พ.ศ.2400 เป็นต้นมา จึงมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกตามความต้องการในการบริโภคของครอบครัว และชุมชนที่มีรูปแบบการผลิตเพื่อการยังชีพของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในระยะแรก ต่อมาในระยะหลังได้มีประชากรอพยพย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มมากขึ้น และมีการจับจองบุกเบิกพื้นที่ป่าสำหรับการเกษตรกรรมมากขึ้นตามลำดับ

2) การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางด้านการคมนาคมของภาครัฐ ก็คือ การสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา-ขอนแก่น ในช่วงปี พ.ศ.2480 จึงมีผลกระทบต่อการใช้ที่ดิน คือ 1) การบุกเบิกพื้นที่ป่า และแบ่งแยกพื้นที่ป่าออกเป็น 2 ส่วน 2) การเดินทางติดต่อกับสังคมภายนอกของชุมชนมีความสะดวกเพิ่มมากขึ้น 3) การอพยพย้ายประชากรเข้ามาตั้งถิ่นฐานจากภายนอกเพิ่มมากขึ้น (ปี 2480-2522) 4) การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับชุมชนอื่นๆ และในเมือง 5) การสัมปทานไม้เพื่อทำถ่านในพื้นที่แก่งเอksen และ 6) การตัดไม้ทำเชื้อเพลิงรถไฟ

3) การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังจากมีเส้นทางรถไฟติดต่อกับภายนอกได้สะดวก จึงมีพ่อค้าเข้ามาตั้งร้านค้าในบริเวณชุมชนใกล้เคียงกับสถานีรถไฟ และรับซื้อผลผลิตทางการเกษตรจากชุมชนในพื้นที่ โดยมีพืชเศรษฐกิจที่สำคัญในช่วงแรก คือ ข้าว ปอ และมันสำปะหลัง โดยเฉพาะการขยายพื้นที่สำหรับปลูกปอในระยะแรกมีการบุกเบิกพื้นที่ป่าค่อนข้างสูง

4) ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรดิน และที่ดิน เนื่องจากกิจกรรมการผลิตของเกษตรกรที่ดำเนินมาเป็นระยะเวลานาน และขาดการปรับปรุงบำรุงดินอย่างสม่ำเสมอ จึงทำให้ผลผลิตตกต่ำ และจำเป็นต้องขยายพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้นให้ผลผลิตพอเพียงต่อการบริโภค และจำหน่าย แทนที่จะมีการปรับปรุงบำรุงคุณภาพดิน

5) ผลกระทบจากกิจกรรมการผลิตของชุมชนในช่วงการขยายตัวการปลูกพืชเพื่อการค้า ทั้งการปลูกข้าว ปอ มันสำปะหลัง และอ้อยโรงงานตามลำดับ (ช่วงปี 2502-2539) จึงทำให้ผู้นำ และสมาชิกในชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบพื้นที่ป่าได้ตระหนักถึงปัญหา และผลกระทบตอสภาพแวดล้อมท้องถิ่น จึงมีการริเริ่มอนุรักษ์พื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสง ในปี 2530 เป็นต้นมา เพื่อให้เป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชนในด้านการหาอาหารจากธรรมชาติ การเลี้ยงสัตว์ และไม้ใช้สอย โดยต่างชุมชนต่างดำเนินการไม่ได้ร่วมมือกันดูแลให้ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดของป่า

6) องค์การบริหารส่วนตำบลหนองมะเขือ (อบต.) ได้ดำเนินการจัดการที่ดิน (ในช่วงปี 2528-30) ด้วยการสำรวจข้อมูลการถือครองที่ดินในเขตป่าที่มีการบุกรุกเพิ่มเติม และถือครองที่ดินอยู่ติดกับพื้นที่ป่า หลังจากนั้นได้เจรจาประนีประนอมกับเกษตรกรให้ยุติการบุกรุกเพิ่มเติม และจัดทำแนวเขตให้ชัดเจนระหว่างพื้นที่ป่ากับพื้นที่ทำกินของเกษตรกรจนเป็นผลสำเร็จ

7) ความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่า และป่าไม้ระหว่างชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบๆ พื้นที่ป่าที่เป็นผู้ดูแลรักษากับประชาชนในพื้นที่อื่นๆ รอบนอกในรัศมีไกลออกไปที่เข้ามาเก็บหาของป่าในพื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสง เช่น เห็ด และผักธรรมชาติ ฯลฯ แบบชุด รากถอนโคนเพื่อนำไปขายทำให้ทรัพยากรของท้องถิ่นถูกทำลาย

8) ชุมชนที่ตั้งอยู่รอบพื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสง รวม 4 ตำบล 2 อำเภอ 2 จังหวัด คือ ตำบลหนองมะเขือ หนองแวงโสภพระ และโนนข่า อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น และตำบลโนนจาน กิ่งอำเภอบัวลาย จังหวัดนครราชสีมา ยังไม่มีการประสานความร่วมมือในการจัดการพื้นที่ร่วมกันอย่างเป็นเอกภาพ จึงทำให้มีการลักลอบตัดไม้ และบุกรุกครอบครองพื้นที่อย่างต่อเนื่อง

6.5.2 วิสัยทัศน์ในการจัดการที่ดิน

ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบๆ พื้นที่ป่าโคกหนองกุง - วังแสง ได้ร่วมมือกันดูแลรักษา และฟื้นฟูทรัพยากรป่าและป่าไม้ มีการใช้ประโยชน์ และสามารถพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติจากป่าได้อย่างยั่งยืน

6.5.3 กลยุทธ์

- 1) การประสานความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการที่ดิน และพื้นที่ป่า
- 2) การประกาศเพิกถอนสภาพพื้นที่ป่าสาธารณะบางส่วนที่มีเกษตรกรบุกรุกครอบครอง
- 3) การจัดสรรที่ดินแก่เกษตรกร ออกเอกสารสิทธิ และแปลงสินทรัพย์เป็นทุนเพื่อการผลิต
- 4) การสร้างจิตสำนึกแก่ประชาชนในพื้นที่ร่วมกับภาคีที่เกี่ยวข้องในการจัดการที่ดินของท้องถิ่น

6.5.4 รูปแบบ

- 1) การบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดิน เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และการดำรงชีพในระดับครอบครัว ชุมชน และเครือข่ายพื้นที่ป่า 4 ตำบล ที่ยั่งยืน
- 2) การสำรวจข้อมูลการถือครองที่ดินของเกษตรกรในพื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสง ทั้ง 4 ตำบล โดยองค์การบริหารส่วนตำบลที่รับผิดชอบ และผู้อาวุโสของท้องถิ่นที่รับทราบข้อมูลพื้นที่
- 3) การแสวงหารูปแบบการจัดการที่ดินแบบการมีส่วนร่วมของชุมชน โดยการจัดเวทีประชาคมในระดับหมู่บ้าน เพื่อรับฟังข้อเท็จจริง และแนวทางการแก้ไขปัญหา

4) กำหนดมาตรการในการจัดการที่ดินของชุมชน โดยหลักการประนีประนอม และใช้ระบบภูมิปัญญา และวัฒนธรรมของท้องถิ่นเป็นแนวทางในการดำเนินงาน

5) การสร้างกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าและป่าไม้ร่วมกันของชุมชน

6) การจัดตั้งกลไกในการประสานความร่วมมือระหว่างชุมชนที่อยู่รอบๆ พื้นที่ป่าทั้ง 4 ตำบล ในการดูแลรักษา และควบคุมการใช้ประโยชน์ที่ยั่งยืน

7) การประสานความร่วมมือภาครัฐในทุกระดับ และนักการเมืองในการดำเนินงานทางด้านนโยบาย และการปฏิบัติการตามแผนงานให้บรรลุผล

6.5.5 มาตรการ

1) การประสานความร่วมมือระหว่างชุมชน

(1) ประชุมผู้นำ และจัดเสวนาแลกเปลี่ยนข้อมูล ข้อคิดเห็นในพื้นที่แต่ละหมู่บ้านรอบๆ พื้นที่ป่า

(2) จัดตั้งคณะกรรมการในระดับหมู่บ้านละ 9 คน 10 หมู่บ้าน รวม 90 คน

(3) หมู่บ้านแต่งตั้งตัวแทนระดับหมู่บ้านๆ ละ 5 คน เป็นกรรมการเครือข่ายรักษาป่าโคกหนองกุง - วังแสง รวม 50 คน

(4) คณะกรรมการเครือข่ายป่ามีบทบาทหน้าที่ในการประสานความร่วมมือ และบริหารจัดการกิจกรรมตามแนวทางยุทธศาสตร์

โดยมีพื้นที่เป้าหมายหลักในระยะแรก จำนวน 10 หมู่บ้านที่ตั้งอยู่รอบๆ พื้นที่ป่า ก็คือ

(1) หนองแวงโคตร (2) หนองแสงโสภพระ (3) หนองหญ้าปล้อง (4) ห้วยโจด (5) ศาลาหิน (6) โคกไม้งาม (7) บุรณะ (8) ป่าพรวัว (9) หนองซอแมว และ (10) หนองมะเขือ

2) การดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้

(1) คณะกรรมการเครือข่ายป่า

- ออกกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่า และป่าไม้

(2) การสำรวจจัดทำแนวเขตพื้นที่ป่า และพื้นที่เกษตรกรรม

- การปลูกต้นไม้

- การสร้างถนนระหว่างพื้นที่เกษตรกรรม และพื้นที่ป่า

- แก้ไขปัญหาที่ดินที่ทำกินที่มีการบุกรุกครอบครองในเขตป่า ด้วยการเพิกถอนสภาพป่าบางส่วน และให้มีการออกเอกสารสิทธิตามกฎหมายแก่ผู้ครอบครอง

(3) การเสริมสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่า และป่าไม้

- จัดเสวนาประชาคมในระดับหมู่บ้าน และตำบล

- จัดฝึกอบรมสิ่งแวดล้อมศึกษาสำหรับผู้นำ และขยายผลต่อสมาชิกในชุมชน

- จัดศึกษาดูงานกิจกรรมด้านอนุรักษ์ และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมในพื้นที่อื่นๆ แก่ผู้นำ และสมาชิกในหมู่บ้าน
 - การรณรงค์ และเชิดชูเกียรติแก่บุคคลที่ทำงานด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของท้องถิ่น
 - การศึกษาวิจัย และสำรวจทรัพยากรป่าไม้ในท้องถิ่น
- (4) การจัดตั้ง “กองทุนดูแลรักษาป่า”
- การระดมทุนจากประชาชนในชุมชนภายในท้องถิ่น โดยใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นสื่อกลาง
 - การระดมทุน และทรัพยากรจากภายนอก เช่น ภาครัฐ และฝ่ายการเมือง
 - การพัฒนา และสร้างองค์การเครือข่ายที่เป็นกลไกการดำเนินงานในรูปแบบ “สถาบัน หรือมูลนิธิ” เพื่อดำเนินงานให้เกิดความต่อเนื่อง และยั่งยืน

3) การฟื้นฟูทรัพยากรป่า และป่าไม้

(4) การปลูกป่าทดแทนบริเวณที่พื้นที่ป่าถูกทำลาย และว่างเปล่า เพื่อปกคลุมรักษาหน้าดิน และฟื้นฟูสภาพป่า

(5) การส่งเสริมการเกษตรทางเลือกที่มีรูปแบบ “ไร่นาป่าผสม” ให้เป็นทางเลือกในการใช้ทรัพยากรป่าและป่าไม้ในระดับไร่นา หรือ “ป่าครอบครัว” ทดแทนการใช้สอยจากพื้นที่สาธารณะของชุมชน

(6) การสร้างแปลงเพาะชำในระดับครอบครัว และชุมชน โดยการระดมทรัพยากรจากสมาชิกในชุมชน

6.5.6 งบประมาณ

จากการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการในการวางแผนการจัดการที่ดินแบบมีส่วนร่วมของชุมชน และภาคีที่เกี่ยวข้องเมื่อวันที่ 10-12 พฤศจิกายน 2546 ณ ศูนย์ฝึกอบรมเกษตรกรรม คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เชื้อนจุฬารัตน์ ได้มีข้อเสนอแนะในการจัดหางบประมาณสนับสนุนแผนงาน คือ

1) ประชุมผู้นำ และสมาชิกที่ผ่านการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการในระดับพื้นที่ เพื่อทบทวนแผนงาน

2) ประชุมผู้นำชุมชน และผู้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ ทั้ง 4 ตำบล ประกอบด้วย นายกองค์การบริหารส่วนตำบล กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล และผู้นำธรรมชาติ เช่น ผู้อาวุโส หรือผู้ทรงคุณวุฒิที่ชุมชนให้ความนับถือ เพื่อปรับปรุงแก้ไขแผนงาน

3) ให้องค์การบริหารส่วนตำบลทั้ง 4 แห่ง จัดหางบประมาณสนับสนุนการปฏิบัติงานตามแผนงานในปีงบประมาณต่อไป

4) การจัดทำแผนงานในระดับองค์การบริหารส่วนตำบล เพื่อเสนอขอรับการสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น เช่น กองทุนสิ่งแวดล้อม เป็นต้น รวมทั้งองค์การระหว่างประเทศ

6.5.7 การบริหารแผน

1) การจัดตั้งคณะกรรมการในระดับหมู่บ้าน ละ 9 คน โดยการคัดเลือกของสมาชิกในชุมชน เพื่อทำหน้าที่ในการประสานงานภายในชุมชน และเครือข่ายป่า

2) การแต่งตั้งคณะกรรมการเครือข่ายที่เป็นตัวแทนในระดับตำบล ละ 3 คน ในพื้นที่ 4 ตำบล 2 อำเภอ 2 จังหวัด และที่ปรึกษา รวม 14 คน¹ เพื่อบริหารจัดการแผนงาน และประสานความร่วมมือกับภาคอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในการดำเนินงาน

3) การเลือกตั้งประธาน รองประธาน และตำแหน่งอื่นๆ โดยคณะกรรมการเครือข่าย 12 คน

4) การประชุมคณะกรรมการเครือข่ายป่า เพื่อวางแผนการจัดการที่ดินตามแผนงานยุทธศาสตร์หลักในรายละเอียด

5) การจัดเวทีประชาคมในระดับหมู่บ้าน เพื่อรับฟังข้อเท็จจริงปัญหา และความต้องการของชุมชน

6) การจัดเวทีประชาคมระดับเครือข่ายป่า 1 ครั้ง เพื่อรับฟังข้อเท็จจริง และความต้องการของสมาชิกที่มีการถือครองที่ดินในเขตป่า รวมทั้งแนวทางในการแก้ไขปัญหาและปรับปรุงแผนงานร่วมกันทั้ง 4 ตำบล

7) ให้มีการประชุมคณะกรรมการเครือข่ายป่า อย่างน้อยสม่ำเสมอตามแผนงานที่จะมีการกำหนดภายหลังการประชุมในข้อ (4)

6.5.8 ระบบการติดตาม และประเมินผล

1) การประชุมคณะกรรมการเครือข่ายป่า 4 ตำบล ซึ่งจะกำหนดไว้ในแผนงานของเครือข่าย

2) การประชุมคณะกรรมการเครือข่ายป่าในวาระ หรือโอกาสพิเศษตามสถานการณ์ความจำเป็นเร่งด่วน

3) การประชุมของคณะกรรมการป่าในระดับหมู่บ้าน

4) ฝ่ายเลขานุการของเครือข่าย ทำหน้าที่ในการประสานงาน และจัดให้มีการประชุมคณะกรรมการตามแผนงาน โดยแต่งตั้งครูจากโรงเรียนในพื้นที่เป็นผู้รับผิดชอบดำเนินงาน 2 คน

¹ ดูรายละเอียดโครงสร้างคณะกรรมการเครือข่ายป่าโคกหนองงูง-วังแสง ในหน้าภาคผนวก

6.6 แผนการบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินตำบลวังสาวป

6.6.1 สภาพปัญหาการจัดการที่ดิน

จากการศึกษาข้อมูล พบว่า สภาพปัญหาการจัดการที่ดินของตำบลวังสาวป อำเภอกุฉินารายณ์ ที่ผ่านมาจากอดีตจนถึงปัจจุบันมีพัฒนาการ ดังสรุปได้ต่อไปนี้

1) การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ในปี 2508 แต่มีชุมชนตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ดังกล่าวแล้ว ประมาณ 30 ครอบครัว และต่อมาได้มีการให้สัมปทานทำไม้ในพื้นที่ดังกล่าว และพื้นที่เพาะปลูกของชุมชน แก่ องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ในช่วงปี 2516-2531 จึงมีการอพยพย้ายประชากรเข้ามาตั้งถิ่นฐานภายหลังการสัมปทานทำไม้ในช่วงปี 2512-2522 ส่วนหนึ่งด้วย

2) กรมป่าไม้ได้ดำเนินงาน โครงการพัฒนาป่าดงลาน 4 ในปี 2527 เพื่อจัดเป็นโครงการหมู่บ้านป่าไม้ในพื้นที่ และมีการปลูกป่าไม้จำพวกกระถินยักษ์ ยูคาลิปตัส และสัก โดยการอพยพย้ายชุมชนออกจากที่ทำกินเดิม และจัดหาที่ดินทำกินแห่งใหม่ 7.5 ไร่-ครอบครัว แต่มีปัญหาที่ดินซ้อนทับเกษตรกรที่ทำกินในบริเวณดังกล่าวแล้ว จึงเกิดปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้นระหว่างเกษตรกรรายเดิมกับเกษตรกรรายใหม่ที่รัฐจัดสรรที่ดินให้ จึงทำให้เกษตรกรต้องกลับมาเพาะปลูกในที่เดิม โดยการปลูกพืชแซมระหว่างแถวต้นไม้ของโครงการ

3) ในปี 2535-2536 ต้นไม้ที่ปลูกมีขนาดใหญ่ขึ้นจนไม่สามารถปลูกพืชแซมระหว่างแถวได้ จึงทำให้เกษตรกรไม่สามารถเพาะปลูกได้ และมีการขอที่ดินทำกินคืนจากกรมป่าไม้ จนนำไปสู่การตัดต้นไม้ในพื้นที่สวนป่าของโครงการ และให้รัฐจัดสรรที่ดินให้แก่เกษตรกรที่ได้รับความเดือดร้อน

4) โครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่เกษตรกรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ได้ดำเนินการในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดงลานในปี 2534-2536 มีการอพยพย้ายเกษตรกรออกจากพื้นที่ชุมชนเดิมไปยังพื้นที่รองรับของโครงการ และมีปัญหาการขัดแย้งกับเกษตรกรในพื้นที่รองรับ เพราะพื้นที่ดังกล่าวมีเกษตรกรครอบครองอยู่แล้ว จนกระทั่งมีการชุมนุมเรียกร้องให้รัฐยุติโครงการ และกลับพื้นที่เดิมในปี 2535-2538

5) รัฐประกาศเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ในปี 2534 ครอบคลุมพื้นที่ตำบลวังสาวป ด้วย จึงมีปัญหาคัดแย้งระหว่างเกษตรกรที่มีที่ดินทำกินติดกับพื้นที่อุทยานฯ กับ กรมป่าไม้ เรื่องแนวเขตอุทยานแห่งชาติทับพื้นที่เพาะปลูก

6) ได้มีการจัดสรรที่ดินทำกินแก่เกษตรกรที่เรียกร้องในปี 2539 โดยการสำรวจและจำแนกพื้นที่อุทยานแห่งชาติภูผาม่านออกจากพื้นที่ทำกินของเกษตรกร ประมาณ 1,900 ไร่ โดย สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) เข้ามารับผิดชอบในการดำเนินการ และในช่วงนี้อยู่ในระหว่างการออกเอกสารสิทธิ ส.ป.ก.

7) การขยายตัวพืชเศรษฐกิจในช่วงปี 2512-ปัจจุบัน โดยเริ่มจากการปลูกข้าวไร่ ปอ ผาย ข้าวโพด และอ้อยโรงงานตามลำดับ ซึ่งสถานการณ์ปัจจุบันเกษตรกรมีภาระหนี้สินสูง จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการซื้อ-ขายที่ดินภายในชุมชน

8) การเพิ่มจำนวนประชากรที่มีสาเหตุจากอัตราการเกิดของประชากรที่เป็นปัจจัยภายในชุมชน และการอพยพย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มมากขึ้นในช่วงการขยายตัวการปลูกพืชเศรษฐกิจ ประมาณปี 2512 เป็นต้นมา จึงทำให้มีความต้องการที่ดินเพิ่มมากขึ้น

9) การเลือกปฏิบัติทางด้านนโยบายระหว่างการอนุญาตให้สัมปทานระเบิด และย่อยหินในพื้นที่ลุ่มน้ำ ชั้น A1 ภายในตำบลวังสวาป แต่เกษตรกรที่มีที่ดินทำกินอยู่ระหว่างรอยต่อกับแนวเขตอุทยานฯ ไม่ได้รับการออกเอกสารสิทธิใดๆ จึงทำให้เกษตรกรสูญเสียโอกาสไม่สามารถเข้าร่วมโครงการพัฒนาส่งเสริมอาชีพจากรัฐได้

10) ปัญหาภาระหนี้สินจากการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญทำให้เกษตรกรขายที่ดิน หรือที่ดินเปลี่ยนมือ

6.6.2 วิสัยทัศน์ในการจัดการที่ดิน

ชุมชนตำบลวังสวาปมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่า และป่าไม้ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน การฟื้นฟูป่าเศรษฐกิจชุมชน เพื่อการพึ่งตนเอง และมีสิทธิในการจัดการที่ดินทำกินอย่างยั่งยืน

6.6.3 กลยุทธ์

1) การออกเอกสารสิทธิการถือครองที่ดินแก่เกษตรกรให้เป็นหลักประกันความมั่นคงในการถือครองที่ดิน และสามารถใช้แสวงหาแหล่งทุนสนับสนุนการผลิตได้

2) สำรวจ และจำแนกแนวเขตพื้นที่เพาะปลูกกับพื้นที่อุทยานแห่งชาติภูผาม่านให้ชัดเจน

3) จัดหาแหล่งน้ำสำหรับการเกษตรกรรมให้เพียงพอ โดยการสร้างฝายเก็บกักน้ำขนาดเล็กภายในพื้นที่

4) การส่งเสริมอาชีพ และรายได้จากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ภายในท้องถิ่นแก่เกษตรกร

5) จัดหางบทุนส่งเสริมอาชีพ

6) หน่วยงานของรัฐเปิดโอกาสให้ภาคประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาท้องถิ่น โดยการรับฟังข้อเสนอแนวทางในการพัฒนาท้องถิ่นตามความต้องการของประชาชน

7) การประกันราคาสินค้าการเกษตร

8) การปลูกฝังจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยใช้ระบบเวทีประชาคมหมู่บ้าน หรือท้องถิ่น

6.6.4 รูปแบบ

1) การบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดิน เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าและป่าไม้ กับ การประกอบอาชีพเกษตรกรรมในพื้นที่รอบๆ เขตอนุรักษ์ โดยชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ และมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินตามกฎหมายสร้างหลักประกันความมั่นคงไม่ถูกไล่ออกจากที่ดินเหมือนเช่นอดีต

2) การสำรวจข้อมูลเกษตรกรที่มีที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิในบริเวณซ้อนทับกับเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน

3) จัดตั้งกลไกคณะทำงานในระดับตำบล โดยมีตัวแทนจากหมู่บ้านที่ประสบปัญหาการจัดการที่ดินกับอุทยานฯ เข้าร่วมเป็นคณะทำงาน รวม 10 คน เพื่อทำหน้าที่ในการประสานงานให้เป็นไปตามแผนงาน

4) จัดเวทีประชาคมระดับหมู่บ้านในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากอุทยานฯ เพื่อระดมข้อมูล และแนวทางในการจัดการที่ดิน

5) จัดเวทีประชาคมในระดับจังหวัด เพื่อแสวงหาความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาที่ดิน

6) สำรวจ และจำแนกแนวเขตที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมกับเขตอนุรักษ์ให้มีความชัดเจน และดำเนินการออกเอกสารสิทธิแก่เกษตรกร

7) ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น

6.6.5 มาตรการ

1) การสำรวจ และจำแนกแนวเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านให้ชัดเจน เพื่อออกเอกสารสิทธิแก่ราษฎรที่มีที่ดินในพื้นที่ซ้อนทับกับอุทยาน

(1) การสำรวจและจำแนกที่ดินทำกินของชุมชนกับพื้นที่อนุรักษ์ เพื่อยกเลิกแนวเขตอุทยานออกจากพื้นที่ทำกินของราษฎรโดยเร็ว

(2) เร่งรัดการออกเอกสารสิทธิแก่เกษตรกรที่มีที่ดิน เพื่อให้สามารถเข้าไปทำการเพาะปลูกได้ถูกต้องตามกฎหมาย

(3) จัดทำแนวเขตพื้นที่อุทยานฯ ให้ชัดเจน โดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าให้มีความอุดมสมบูรณ์อย่างยั่งยืน

2) การเสริมความรู้ และสร้างจิตสำนึกแก่ชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น

(1) จัดเวทีเสริมกระบวนการเรียนรู้ในการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมร่วมกันของชุมชน

(2) ปลูกไม้เศรษฐกิจในพื้นที่ทำกิน เพื่อสร้างรายได้แก่สมาชิกในชุมชน และฟื้นฟูพื้นที่ป่าไม้ที่เสื่อมโทรม และพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนให้ดีขึ้น

(3) การดำเนินการด้านนโยบายเร่งด่วนไม่ให้มีการสัมปทานระเบิด และย่อยหินภูเขาในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าโดยเด็ดขาด และจะต้องตั้งห่างจากชุมชนไม่น้อยกว่า 1 กิโลเมตร และห่างจากเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าไม่น้อยกว่า 5 กิโลเมตร โดยจัดให้เป็นเขตปลอดการสัมปทานระเบิด และย่อยหินภูเขาโดยเด็ดขาด เพื่อป้องกันและรักษาสัตว์ป่ามิให้มีการแตกตื่นและรักษาสีงแวดล้อมอันเป็นธรรมชาติที่สมบูรณ์ไม่ให้เกิดการทำลายด้วยระบบของทุน

(4) ส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการเฝ้าระวังไฟป่าระหว่างภาครัฐ และชุมชน โดยเฉพาะเกษตรกรที่มีที่ดินทำกินอยู่ใกล้เคียงกับแนวเขตอุทยานฯ

(5) ออกกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ที่ดิน และทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น

3) การฟื้นฟูป่าเศรษฐกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

ปลูกพืชยืนต้นเพื่อสร้างรายได้แก่สมาชิกในชุมชน ได้แก่

- ยางพารา และไม้ใช้สอยอื่นๆ
- ไม้ผล เช่น ลำไย ลิ้นจี่ มะม่วง และมะพร้าว เป็นต้น

(2) การปลูกพืชเสริม เช่น ถั่วเหลือง ถั่วเขียว ข้าวโพด พักทอง และแตงกวา เพื่อการบริโภค และขายเป็นรายได้เสริม

(3) จัดหากองทุนพัฒนาอาชีพ ได้แก่ กองทุนกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน และกองทุนจากภาครัฐ เช่น กองทุนหมู่บ้าน เป็นต้น

(4) การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร โดยการขุดสระเลี้ยงปลาในไร่นา และเป็นการออมทรัพย์น้ำเพื่อการเกษตรในฤดูแล้ง

4) การประสานภาคีความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการที่ดิน โดย

(1) สร้างเวทีความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง คือ

- องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)
- กรมป่าไม้
- กรมที่ดิน
- สำนักงานเกษตรอำเภอ และจังหวัด
- องค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.)
- คณะกรรมการศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบล
- องค์การชุมชน
- องค์การสนับสนุนอื่น ๆ เช่น สถาบันวิชาการ ฯลฯ

(2) องค์การบริหารส่วนตำบลเป็นกลไกหลักในการจัดเวทีความร่วมมือ

6.6.6 งบประมาณ

คณะทำงานที่ได้รับการแต่งตั้งจากตัวแทน รวม 10 คน ทำหน้าที่ในการเตรียมการด้านแผนงานโดยละเอียด และเสนอให้ชุมชนได้รับทราบ เพื่อปรับปรุงแก้ไขให้ตรงตามความต้องการของชุมชน โดยมีแนวทางในการจัดทำแผนงาน เพื่อแสวงหางบประมาณสนับสนุน ดังนี้

- 1) การจัดทำแผนงานขอรับการสนับสนุนผ่านระบบกลไกงบประมาณ จาก องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ในพื้นที่รับผิดชอบ
- 2) การจัดทำแผนงานเสนอขอรับการสนับสนุน จาก องค์การพัฒนาเอกชน เช่น องค์การนานาชาติ (PLAN) และภาครัฐอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ และส่วนกลาง
- 3) การระดมทรัพยากรภายใน และภายนอกชุมชน เช่น พันธุ์ไม้ ฯลฯ

6.6.7 การบริหารแผน

- 1) กลไกคณะทำงานที่มีตัวแทนจากหมู่บ้านที่ได้รับการคัดเลือกหลังจากการประชุมเชิงปฏิบัติการ จำนวน 10 คน จะมีบทบาทหน้าที่ในการเตรียมการในรายละเอียดของแผนงาน และการรับฟังข้อมูลจากสมาชิกในชุมชน และตั้งคณะทำงานในระดับเครือข่ายต่อไป
- 2) คณะทำงานที่ได้รับการแต่งตั้งจากเวทีประชุมเชิงปฏิบัติการในการจัดทำแผนการจัดการที่ดินของท้องถิ่นจะมีการจัดประชุม เพื่อสรุป และทบทวนการทำงานจากการนำแผนงานสู่ชุมชนได้รับทราบ (Feed back)
- 3) ปรับปรุงแก้ไขแผนงานการจัดการที่ดิน และดำเนินงานตามแผนงาน
- 4) จัดหาทรัพยากรสนับสนุนการดำเนินงานตามแผนงาน

6.6.8 ระบบการติดตาม และประเมินผล

- 1) การประชุมคณะทำงานในระยะเตรียมการ เพื่อวางแผนการรับฟังข้อคิดเห็นจากสมาชิกในชุมชนเกี่ยวกับแผนงานการจัดการที่ดินของท้องถิ่นหลังจากการประชุมเชิงปฏิบัติการวางแผนการจัดการที่ดิน (PAP)
- 2) จัดเวทีรับฟังข้อคิดเห็น และข้อเสนอแนะจากสมาชิกในระดับชุมชนเกี่ยวกับแผนงานการจัดการที่ดินของท้องถิ่น
- 3) จัดประชุมสรุปผลการดำเนินงานในข้อ (2) และปรับปรุงแผนงานให้สอดคล้องกับความต้องการของสมาชิก
- 4) จัดประชุมติดตามผลการดำเนินงานอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งจะเกิดขึ้นภายหลังการปรับปรุงแก้ไขแผนงานการจัดการที่ดินในข้อ (3)

6.7 แผนการบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรดินตำบลศรีสงคราม

6.7.1 สภาพปัญหาการจัดการที่ดิน

ปัญหาการใช้ทรัพยากรดิน และที่ดินของพื้นที่ตำบลศรีสงคราม นั้นโดยพื้นฐานอาจจะไม่มีความแตกต่างไปจาก 2 พื้นที่ที่ได้กล่าวมาแล้วตอนต้นเท่าใดนัก ซึ่งสรุปจากข้อมูล APF และ RRA ได้ดังนี้

(1) การเพิ่มปริมาณประชากรที่สัมพันธ์กับระยะเวลาในการตั้งถิ่นฐานของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วง 40 กว่าปีที่ผ่านมามีการขยายตัวของประชากรค่อนข้างสูง เนื่องจากการความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาการทางด้านสาธารณสุข จึงทำให้มีการบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มมากขึ้น แต่ปัจจัยด้านที่ดินมีอยู่อย่างจำกัด เพราะลักษณะทางกายภาพเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ และมีน้ำหลากท่วมตามฤดูกาลในช่วงเดือนกรกฎาคม-ตุลาคม ทุกปี ดังนั้นพื้นที่ทำการเพาะปลูกได้จึงมีอยู่อย่างจำกัดอย่างยิ่งอีกด้วย จึงทำให้วิถีชีวิตของชุมชนจึงสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรสัตว์น้ำมากกว่าการเพาะปลูกมานับตั้งแต่อดีต

(2) การพัฒนาระบบเส้นทางคมนาคมระหว่างชุมชนกับเมืองต่างๆ จึงทำให้ความเจริญก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีต่างๆ เข้าถึงชุมชนได้สะดวก โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบทุน และกลไกตลาดนั้นได้กระตุ้นให้เกิดการผลิตสินค้าเกษตรภายในชุมชนมากขึ้น ซึ่งพืชเศรษฐกิจที่สำคัญในระยะแรก ก็คือ ปอ และมันสำปะหลัง ในพื้นที่ที่น้ำท่วมไม่ถึง ส่วนการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคเป็นหลัก เนื่องจากพื้นที่เพาะปลูกน้อยมากดังที่กล่าวไว้ในข้อ (1)

(3) ปัจจัยทางกายภาพที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง (Low flood plain) จึงทำให้พื้นที่เพาะปลูก และที่ตั้งชุมชนต้องอาศัยอยู่บริเวณที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึง เมื่อชุมชนมีการขยายตัวทางด้านประชากรเพิ่มมากขึ้น จึงทำให้พื้นที่ดังกล่าวถูกบุกเบิกครอบครองจนส่งผลกระทบต่อพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์สาธารณะของแต่ละชุมชนจนนำไปสู่ความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ดินระหว่างชุมชน และชุมชนกับเกษตรกรที่บุกรุกครอบครอง จึงมีการเจรจาประนีประนอมระหว่างคู่กรณีขัดแย้งในทุกระดับด้วยระบบอาวุโสของชุมชนเป็นผู้ไกลเกลี่ยและสร้างข้อตกลงร่วมกันในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งจนยุติลงได้

(4) นโยบายของรัฐในการประกาศเขตปฏิรูปที่ดินในปี 2518-2523 ครอบคลุมพื้นที่ตำบลศรีสงคราม โดย สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ได้เข้ามาจัดที่ดินแก่ราษฎรในพื้นที่ด้านทิศใต้ของบ้านหนองบัวท้าว ก็คือ บ้านปฏิรูป ในปัจจุบัน ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่เพาะปลูกของชุมชนดั้งเดิมในบริเวณดังกล่าวมาก่อน ดังนั้นการปฏิรูปที่ดินจึงส่งผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนในบริเวณนั้นโดยตรง

(5) ปัจจัยที่ดินทำการเพาะปลูกในบริเวณที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึงที่มีอยู่อย่างจำกัด และไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ จึงมีการบุกเบิกขยายพื้นที่เพาะปลูกในช่วงหลังน้ำลดลง ประมาณเดือนพฤศจิกายนเป็นต้นไปในพื้นที่ราบลุ่มริมน้ำ โดยเฉพาะหนองบึงต่างๆ จึงมีการจับจอง และครอบครองเพิ่มมากขึ้น จนก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างสมาชิกในชุมชน และระหว่างชุมชนในการอ้าง

กรรมสิทธิ์ ด้วยเหตุดังกล่าวชุมชนจึงต้องมีการจัดระบบในการจัดสรรที่ดินภายในชุมชนขึ้นในช่วงปี 2528 โดยใช้ระบบประชาคมหมู่บ้าน และวัฒนธรรมชุมชนสร้างข้อตกลงร่วมกันอย่างสันติ

(6) นโยบายรัฐในการกระจายอำนาจการปกครองสู่ท้องถิ่น คือ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ที่มีอำนาจหน้าที่ในการกำกับดูแลทรัพยากรของท้องถิ่นได้เริ่มเข้ามามีบทบาทมากขึ้น แม้ว่าที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันยังไม่มี ความชัดเจนอย่างชัดเจนก็ตาม เนื่องจากยังมีการอนุโลม และประนีประนอมกับชุมชนในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะรายได้จากการประมงจับปลาในแหล่งน้ำสาธารณะต่างๆ ของหมู่บ้านที่องค์การบริหารส่วนตำบลต้องการเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดเก็บรายได้

(7) ทรัพยากรประมงในท้องถิ่นเริ่มเสื่อมโทรม และส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนชาวประมงในพื้นที่ เนื่องจากเครื่องมือจับสัตว์น้ำมีความเจริญก้าวหน้า และการจับสัตว์น้ำที่ผิดวิธี เช่น วางยาเบื่อ และไฟฟ้าช็อต ฯลฯ เพราะชาวประมงต้องการจับสัตว์น้ำให้ได้ปริมาณมากขึ้นสำหรับป้อนตลาด รวมทั้งสภาพแวดล้อมของกลุ่มน้ำสงครามเปลี่ยนแปลงไป เช่น ป่าไม้ถูกทำลาย และการใช้ยาปราบศัตรูพืชในการเกษตรกรรม จึงส่งผลกระทบต่อปริมาณ และคุณภาพสัตว์น้ำลดลงมากกว่าที่เคยมีอยู่ในอดีต เพราะฉะนั้นการพึ่งพาอาชีพประมงเพียงอย่างเดียวของชุมชนไม่อาจทำได้อีกต่อไป และจึงหันมาประกอบอาชีพเพาะปลูกที่ต้องใช้ที่ดินในที่สุด

(8) จากสาเหตุในข้อ (7) ชุมชนในพื้นที่กลุ่มน้ำสงครามจึงเริ่มตระหนักต่อความเสี่ยงต่อทรัพยากรประมง และสัตว์น้ำของชุมชน จึงมีการวางแผนอนุรักษ์ทรัพยากรสัตว์น้ำร่วมกัน โดยมีการประกาศเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาในลำน้ำสงครามที่เรียกว่า “วังปลา” และออกกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งพบว่ามีการยอมรับ และขยายแนวคิดดังกล่าวออกไปในหลายหมู่บ้านของกลุ่มน้ำสงครามมากขึ้นในปัจจุบัน

(9) ความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์ที่ดินสาธารณะประโยชน์ระหว่างชุมชนที่มีความต้องการต่างกัน ก็คือ การใช้พื้นที่สำหรับการเลี้ยงสัตว์ กับ การจัดทำพื้นที่ป่าชุมชนในเชิงอนุรักษ์ทรัพยากรป่าและป่าไม้อย่างเข้มงวด

(10) นโยบายรัฐในการขยายอุตสาหกรรมสู่ภูมิภาค ซึ่งเป็นอุตสาหกรรมต่อเนื่องจากภาคเกษตร และมีการกว้านซื้อที่ดินในพื้นที่อย่างกว้างขวาง เพื่อรองรับการผลิตพืชแปลงใหญ่ จึงส่งผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินในท้องถิ่น เช่น การออกเอกสารสิทธิในพื้นที่สาธารณะของชุมชน และการสูญเสียที่ดินของเกษตรกร รวมทั้งส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมกลุ่มน้ำสงคราม เนื่องจากอุตสาหกรรมเกษตรมีการใช้สารเคมีปราบศัตรูพืช และมลภาวะจากอุตสาหกรรมทำให้น้ำเน่าเสีย

6.7.2 วิสัยทัศน์ในการจัดการที่ดิน

ชุมชนในเขตตำบลศรีสงครามมีสิทธิในการจัดการที่ดินอย่างสมบูรณ์ ร่วมมือกันในการอนุรักษ์ พื้นฟูป่าชุมชน ป่าบุ่ง ป่าทาม และกลุ่มน้ำสงครามอย่างยั่งยืน

6.7.3 กลยุทธ์

- 1) การศึกษารวบรวมข้อมูลการถือครอง และการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชน เพื่อนำเสนอแนวทางในการแก้ไขปัญหาในระดับปฏิบัติการ และนโยบายตามความต้องการของชุมชน
- 2) การประสานความร่วมมือในการบริหารจัดการที่ดิน และทรัพยากรของท้องถิ่นแบบเครือข่ายลุ่มน้ำ และหลากหลายภาคีในการสนับสนุนแผนงานให้มีประสิทธิภาพ
- 3) การเสริมสร้างจิตสำนึก และความตระหนักต่อปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นแก่ชุมชนในทุกระดับ ตั้งแต่ปัจเจก ครอบครัว ชุมชน และเครือข่ายลุ่มน้ำ
- 4) การอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น เพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชน และเครือข่ายลุ่มน้ำที่ยั่งยืน

6.7.4 รูปแบบ

- 1) การบริหารจัดการที่ดินสาธารณะ และพื้นที่แหล่งน้ำของท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วมของชุมชน และเครือข่าย เพื่อการอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนแบบยั่งยืน โดยการออกกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ของชุมชน และอาศัยกลไกอื่นๆ ให้การสนับสนุน เช่น การจดทะเบียนเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาของชุมชนในลุ่มน้ำ กับ กรมประมง เป็นต้น
- 2) ใช้ระบบวัฒนธรรมชุมชนเป็นกลไก และจารีตชุมชนเป็นพื้นฐานในการควบคุมการใช้ประโยชน์ทรัพยากรของท้องถิ่นร่วมกับระบบอื่นๆ จากภายนอก เช่น กฎหมายประมง และป่าไม้ กำกับดูแลอีกระดับหนึ่ง
- 3) การจัดตั้งคณะกรรมการระดับเครือข่าย เพื่อสร้างความร่วมมือในการบริหารจัดการทรัพยากรที่ครอบคลุมพื้นที่กว้างขวางมากขึ้นทั้งในเชิงปริมาณ และคุณภาพ

6.7.5 มาตรการ

- 1) การเร่งรัดออกเอกสารสิทธิให้ทั่วถึง เพื่อรองรับระบบการจัดการที่ดินอย่างสมบูรณ์
 - (1) จัดประชุมผู้นำในแต่ละหมู่บ้าน เพื่อหาแนวทางในการดำเนินงานร่วมกัน
 - (2) ประชุมสมาชิกในหมู่บ้าน เพื่อหาทีม และแนวทางร่วมการทำงาน
 - (3) ศึกษาข้อมูลระดับหมู่บ้านในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น
 - (4) จัดทำข้อมูล เพื่อเสนอกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งในระดับปฏิบัติการ และนโยบาย
 - (5) ติดตาม และประสาน เพื่อเร่งรัดผลการดำเนินงานตามข้อเสนอของชุมชน และเครือข่าย
- 2) การอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรป่าบุง ป่าทามลุ่มน้ำสงคราม
 - (1) การฟื้นฟูป่าทาม และปลูกพันธุ์ไม้ทามที่เป็นพันธุ์ไม้ของท้องถิ่น

- (2) การฟื้นฟูป่าชุมชน และปลูกไม้เสริมในช่วงวันสำคัญประจำปี
 - (3) สรุป และขยายผลจากประสบการณ์ในการเรียนรู้ของชุมชนลุ่มน้ำสงครามให้กว้างขวางครอบคลุมตลอดลุ่มน้ำ
 - (4) การระดมทรัพยากรพันธุ์ไม้ธรรมชาติจากสมาชิกสำหรับการฟื้นฟูป่าปลูกป่าตามปีละ 1 ครั้ง
- 3) การประสานความร่วมมือระดับเครือข่ายลุ่มน้ำสงคราม
 - (1) จัดประชุมผู้นำ และสมาชิกในชุมชนเขตลุ่มน้ำสงคราม
 - (2) จัดตั้งคณะกรรมการในการประสานความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่น
 - (3) จัดหากองทุนสำหรับการดำเนินงานตามแผนงาน โดยการระดมทรัพยากรทั้งภายใน และภายนอกชุมชน เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานของรัฐ ฯลฯ
 - 4) การอนุรักษ์ลุ่มน้ำสงคราม เพื่อการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน
 - (1) จัดประชุมประชาคมในพื้นที่แต่ละชุมชน เพื่อรับฟังข้อมูล และข้อคิดเห็นในการดำเนินงานแบบมีส่วนร่วมของท้องถิ่น
 - (2) สร้างเครือข่ายประสานความร่วมมือระหว่างชุมชน และหน่วยงานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง
 - (3) จัดทำเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามทุกหมู่บ้าน
 - (4) รณรงค์งดการใช้สารเคมีในการเกษตร เพื่อไม่ให้มีผลกระทบต่อสัตว์น้ำ

6.7.6 งบประมาณ

- 1) การประชุมผู้นำ และสมาชิกในแต่ละหมู่บ้าน เพื่อปรับปรุงแก้ไข และเพิ่มเติมในรายละเอียดแผนงานการจัดการที่ดินของท้องถิ่น
- 2) จัดทำแผนงานเสนอขอรับการสนับสนุนงบประมาณ หรือทรัพยากรอื่นๆ ผ่านองค์การบริหารส่วนตำบล และภาครัฐอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาปฏิบัติงานในพื้นที่ เช่น IUCN
- 3) การระดมทรัพยากรภายในชุมชน เช่น การจัดตั้งธนาคารพันธุ์ไม้ ซึ่งได้มาจากสมาชิกในชุมชนแต่ละครอบครัวสนับสนุน

6.7.7 การบริหารแผน

- 1) ประชุมคณะทำงานที่ได้รับการเลือกตั้งในระยะเตรียมการ เพื่อวางแผนงานในการรับฟังข้อมูล และข้อเสนอแนะแนวทางในการดำเนินงานจากสมาชิกในระดับหมู่บ้าน

- 2) ปรับปรุงแก้ไขแผนงาน และแสวงหาทรัพยากรสนับสนุนแผนงาน โดยการเสนอขอรับการสนับสนุนจากภายใน และภายนอกทั้งภาครัฐ และเอกชน
- 3) ประชุมคณะทำงานตามแผนงาน เพื่อติดตามผลการดำเนินงานร่วมกับที่ปรึกษาอย่างสม่ำเสมอ

6.7.8 ระบบการติดตามและประเมินผล

- 1) การประชุมคณะทำงานตามที่ได้รับการเลือกตั้ง และดำเนินงานตามแผนงานที่ได้กำหนดไว้
- 2) บทบาทหน้าที่ของที่ปรึกษา ซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากชุมชนให้การสนับสนุนในด้านการจัดทำระบบข้อมูล และการประสานงานให้มีการดำเนินงานตามแผนงานที่ได้กำหนดไว้

6.8 สรุปปัญหา และข้อจำกัด

จากการประชุมเชิงปฏิบัติการวางแผนการจัดการที่ดินในระดับท้องถิ่น (PAP) โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้เสีย ทั้ง 3 พื้นที่ ของ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น พบว่ามีปัญหา และข้อจำกัดการดำเนินงานพอที่สรุปได้ต่อไปนี้

- 1) กระบวนการดำเนินงานตามแผนงานจำเป็นต้องอาศัยระยะเวลาในการดำเนินงานค่อนข้างนาน เพื่อให้เกิดผลลัพธ์ตามแผนงานที่วางไว้ ซึ่งงานวิจัยไม่สามารถติดตามได้ในระยะยาว เพราะมีข้อจำกัดด้านทรัพยากร จึงจำเป็นต้องอาศัยกลไกในระดับท้องถิ่นดำเนินงานต่อ เช่น องค์กรพัฒนาเอกชนที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ แต่ก็มีข้อจำกัดในการทุ่มเทงานไม่ได้เต็มที่เท่าใดนัก
- 2) ความขัดแย้งทางด้านนโยบายรัฐในการจัดการที่ดินของท้องถิ่นมีส่วนเกี่ยวข้องกับหน่วยงานภาครัฐหลายฝ่าย ผลการปฏิบัติอาจจะไม่ได้รับตามระยะเวลาที่กำหนดได้
- 3) ความขัดแย้งในการจัดการที่ดินกับกลุ่มทุน หรือผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น กระบวนการแก้ไขปัญหตามแผนงานไม่อาจจะปฏิบัติการได้จริง โดยเฉพาะกลไกองค์กรในท้องถิ่นที่ถูกครอบงำ

บทที่ 7
สรุป และเสนอแนะ

บทที่ 7

สรุป และเสนอแนะ

จากระบบการจัดการที่ดินในระดับท้องถิ่นทั้ง 3 พื้นที่ในบทที่ 2 ดังกล่าว จะพบว่า มีความเหมือน และแตกต่างกันตามปัจจัยพื้นฐานของพื้นที่ รวมทั้งสภาพพื้นฐานทางด้านปัญหาของชุมชนที่เป็นสาเหตุสำคัญในการบริหารจัดการที่ดิน ซึ่งพอที่จะสรุป และมีข้อเสนอแนะได้ดังต่อไปนี้

7.1 สภาพปัญหาการใช้ที่ดิน

7.1.1 ปัจจัยภายในชุมชน

- 1) การขยายตัวของชุมชนจากการเพิ่มจำนวนประชากรในช่วงประมาณ 40 ปีที่ผ่านมา เนื่องจากความเจริญก้าวหน้าทางด้านระบบสาธารณสุข และการอพยพย้ายเข้ามาอยู่อาศัยเพิ่มเติม
- 2) ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ และสัตว์น้ำ จึงส่งผลกระทบต่อ การดำรงชีพของชุมชน และมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตไปจากเดิม เช่น ชุมชนประมงไปประกอบอาชีพเพาะปลูก และแรงงานรับจ้างในเมือง เป็นต้น
- 3) ภาวะหนี้สินของเกษตรกรเป็นตัวเร่งสำคัญที่ทำให้เกิดการสูญเสียที่ดิน หรือมีการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินมากที่สุด โดยมีสาเหตุมาจากการผลิต และพฤติกรรมการบริโภคในชีวิตประจำวัน
- 4) การศึกษา และการเรียนรู้จากประสบการณ์ของครอบครัว และชุมชนในการดำรงชีพ ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินชีวิต (Pattern of Life) จากเกษตรกรไปสู่แรงงานรับจ้างทั้งใน และต่างประเทศ ซึ่งเป็นทางเลือกในการประกอบอาชีพที่มีใช้เกษตรกร และลดแรงกดดันความต้องการที่ดินของชุมชนไปได้บ้าง
- 5) ระบบจารีตประเพณี และวัฒนธรรมชุมชนสามารถใช้ในการควบคุมการใช้ประโยชน์ที่ดิน และจัดการปัญหาความขัดแย้งในการใช้ที่ดิน รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ ของชุมชนได้ในบางกรณี และบางชุมชนเท่านั้น แต่จำเป็นต้องใช้สถาบัน กลไก และระบบอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น กฎหมาย และศาลยุติธรรม เป็นต้น

7.1.2 ปัจจัยภายนอกชุมชน

- 1) นโยบายรัฐในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางด้านการคมนาคม จึงทำให้การติดต่อ และการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชุมชนกับภายนอกทำได้สะดวก

2) นโยบายการกระจายอำนาจการปกครองสู่ท้องถิ่น โดยเฉพาะองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ได้มีบทบาทมากขึ้นในการบริหารจัดการทรัพยากรของท้องถิ่น

3) นโยบายการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าและป่าไม้ของชาติ โดยเฉพาะการเพิ่มพื้นที่ป่าโดยรวมของประเทศทั้งที่เป็นป่าเศรษฐกิจ และป่าอนุรักษ์ จึงส่งผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นที่ทำกินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ และอุทยานแห่งชาติ

4) ระบบทุน และกลไกตลาดเข้าถึงชุมชนมากยิ่งขึ้นภายหลังการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในข้อ (1) จึงกระตุ้นการผลิตทางการเกษตรกรรม และประมงของชุมชนเพื่อการค้ามากขึ้น จึงมีผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินของท้องถิ่น

5) นโยบายการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก จึงช่วยขยายตลาดสินค้าเกษตรให้กว้างมากยิ่งขึ้น และเกษตรกรมีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกเพิ่มมากขึ้นในช่วงหลังปี 2500 เป็นต้นมา และส่งผลกระทบต่อการใช้ที่ดินของท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ

6) นโยบายการกระจายอุตสาหกรรมสู่ภูมิภาคในช่วงหลังปี 2520 เป็นต้นมา จึงทำให้ภาคอุตสาหกรรมเกษตรเข้ามาใช้พื้นที่เพื่อการเกษตรขนาดใหญ่ และส่งผลกระทบต่อการใช้ที่ดินของท้องถิ่น

7.2 รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรดินและที่ดิน

1) การบริหารจัดการดินและที่ดินเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าและป่าไม้ กับ การเกษตรกรรม และปศุสัตว์ของชุมชน เช่นกรณีพื้นที่ป่าโคกหนองกุง-วังแสง ตำบลโนนข่า อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น

2) การบริหารจัดการดิน และที่ดินเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่า ป่าไม้ และสัตว์น้ำ กับ การเกษตรกรรม และปศุสัตว์ของชุมชน เช่นกรณีพื้นที่ตำบลศรีสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม

3) การบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าและป่าไม้ กับ การเกษตรกรรมของชุมชน เช่นกรณีตำบลวังสวาป อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น

7.3 ปัญหา และข้อจำกัด

7.3.1 นโยบายรัฐที่เกี่ยวข้องกับการจัดการที่ดิน

1) การจัดการพื้นที่อนุรักษ์ทรัพยากรป่าและป่าไม้ เช่น อุทยานแห่งชาติ ซึ่งมีปัญหาแนวเขตระหว่างที่ทำกินของเกษตรกรกับพื้นที่อุทยานฯ ไม่ชัดเจนในระดับพื้นที่ จำเป็นต้องดำเนินการสำรวจ และจัดทำให้ชัดเจน แต่ในทางปฏิบัติใช้ระยะเวลาดำเนินการนาน หลายขั้นตอน งานวิจัยไม่สามารถติดตามได้ทั้งหมด

2) การจัดการพื้นที่สาธารณะของชุมชนเกี่ยวข้องกับกฎหมาย และหน่วยงานหลายระดับทำให้ระยะเวลาในการดำเนินงานต้องล่าช้าเกินกว่าโครงการวิจัยจะติดตามได้ทั้งหมด

3) นโยบายและการปฏิบัติการในระดับพื้นที่ยังไม่เป็นจริง โดยเฉพาะสิทธิชุมชนตามรัฐธรรมนูญที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นได้ เพราะสิทธิชุมชนขัดแย้งกับกฎหมายที่เกี่ยวข้องอื่นๆ อีก เช่น พรบ.ป่าไม้ เป็นต้น

7.3.2 กลไกในการจัดการที่ดิน

1) องค์กรชุมชนสามารถบริหารจัดการที่ดินภายในขอบเขตบริบทพื้นที่การปกครองตามกฎหมายเท่านั้น แต่ไม่สามารถเข้าไปก้าวร้าวในพื้นที่หมู่บ้านอื่นๆ ได้ ในขณะที่ปัญหาการจัดการที่ดินมีสาเหตุมาจากพื้นที่ชุมชนอื่น เช่น การลักลอบตัดไม้ และหาของป่าจากประชาชนรอบนอกไกลออกไป

2) รูปแบบการจัดการทรัพยากรดินและที่ดินในระดับเครือข่ายลุ่มน้ำ หรือพื้นที่ที่กว้างขวางมากกว่าหน่วยหมู่บ้าน จำเป็นต้องอาศัยกลไกกลางเข้ามาทำหน้าที่ประสานเชื่อมโยงให้เกิดความร่วมมือระหว่างชุมชน แต่ยังไม่มีการกลไกใดในท้องถิ่นทำหน้าที่ได้ในขณะนี้ เนื่องจากแต่ละองค์กรในท้องถิ่นมีภารกิจหลักที่ต้องรับผิดชอบ

3) หน่วยงานภาครัฐยังคงติดกับบทบาเดิมในการให้ความช่วยเหลือเชิงสงเคราะห์ และขึ้นามากกว่าการร่วมคิด และวิเคราะห์ปัญหา ตลอดจนร่วมกับชุมชนในการแก้ไขปัญหาอย่างต่อเนื่อง จึงทำให้ชุมชนไม่ค่อยเชื่อมั่น และไว้วางใจกับกลไกรัฐในระดับปฏิบัติการเท่าใดนัก ดังนั้นองค์กรชุมชนจึงมุ่งเป้าสู่การแก้ไขปัญหาในระดับนโยบาย หรือเข้าสู่ศูนย์กลางการบริหารจัดการของอำนาจรัฐมากกว่า

7.3.3 ระบบการจัดการที่ดิน

1) ระบบจารีตประเพณี วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นสามารถใช้ในการบริหารจัดการที่ดินของท้องถิ่นได้ในบางกรณี และบางชุมชนเท่านั้น จึงจำเป็นต้องอาศัยการสนับสนุนทางด้านนโยบาย และระบบกฎหมายรองรับด้วย

2) ปัจจัยพื้นฐานทางด้านกายภาพ ชีวภาพ และเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมชุมชน มีส่วนสำคัญที่ทำให้ระบบการจัดการที่ดินของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป นอกจากปัจจัยภายนอกชุมชนที่ได้กล่าวมาแล้วตอนต้น ดังนั้น จำเป็นต้องทำความเข้าใจถึงบริบทดังกล่าวอย่างรอบด้าน และลุ่มลึกมากยิ่งขึ้น ซึ่งต้องใช้ระยะเวลาในการคลี่คลายปมขัดแย้งที่มีพัฒนาการมานานพอสมควร

7.4 ข้อเสนอแนะ

7.4.1 การศึกษาวิจัย

น่าจะมีการขยายเวลาในการติดตามผลลัพท์ และผลกระทบจากการวางแผนการบริหารจัดการที่ดินของท้องถิ่นทั้ง 3 พื้นที่ออกไปอย่างน้อย 6 เดือน (ธันวาคม 2546-พฤษภาคม 2547) เพื่อความถูกต้อง และแม่นยำในการรวบรวมข้อมูลข้อเท็จจริงทางสังคมอย่างรอบด้าน และลุ่มลึกมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์ได้จริงในปฏิบัติ และนโยบาย

การพัฒนาข้อค้นพบจากงานวิจัยครั้งนี้เป็นงานวิจัยเชิงลึก เพื่อพัฒนาข้อเสนอแนะทางด้านนโยบาย และปฏิบัติการได้รอบด้านมากขึ้น เช่น รูปแบบการจัดการที่ดินในระดับท้องถิ่นแบบต่างๆ ที่มีครบวงจร และเห็นผลลัพท์ที่ชัดเจนจากการปฏิบัติการ (Participatory Action Research)

7.4.2 การบริหารจัดการที่ดินของท้องถิ่น

7.4.2.1 ด้านนโยบาย

- 1) การตระหนักต่อสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นให้มากยิ่งขึ้น เพราะนโยบายรัฐที่ผ่านมาได้ส่งผลกระทบต่อการจัดการที่ดินของท้องถิ่นค่อนข้างสูง
- 2) ควรส่งเสริมกระบวนการการมีส่วนร่วมของท้องถิ่นในการจัดการที่ดินในทุกระดับ แก่หน่วยงานของรัฐได้นำไปปฏิบัติอย่างเข้มงวด และจริงจัง
- 3) ส่งเสริม และสนับสนุนในด้านวิชาการ และทรัพยากรอื่นๆ ที่จำเป็นต่อการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นให้มีขีดความสามารถมากยิ่งขึ้น และสามารถบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ
- 4) ปรับปรุงข้อขัดแย้งทางด้านนโยบายต่างๆ ของภาครัฐในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินที่มีอยู่ทั้งระหว่างหน่วยงานรัฐ และกับท้องถิ่น เพื่อให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และมีประสิทธิภาพสูงสุด

7.4.2.2 การปฏิบัติ

- 1) ศึกษาองค์ความรู้ และวัฒนธรรมชุมชนสำหรับการใช้เป็นแนวทาง และกลไกในการจัดการปัญหาความขัดแย้งในการจัดการที่ดินของท้องถิ่น
- 2) จำเป็นต้องตระหนักต่อสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น

3) ส่งเสริมให้ภาคประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น

4) ส่งเสริมกระบวนการจัดทำข้อตกลง ข้อบังคับ และกฎระเบียบ (ที่ไม่เป็นการขัดต่อหลักศีลธรรม และกฎหมายของชาติ) ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น อย่างคำนึงถึงประสิทธิภาพสูงสุด และยั่งยืน

5) พัฒนาขีดความสามารถองค์กรชุมชน เครือข่าย และภาคีพัฒนาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่นให้สามารถบริหารจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพ

6) การสนับสนุนด้านวิชาการ และทรัพยากรอื่นๆ ที่จำเป็นต่อการบริหารจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของท้องถิ่น

7) องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น จะต้องเคารพในสิทธิดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรดิน และที่ดินของชุมชนที่มีมาแต่ดั้งเดิม และให้การสนับสนุนมากกว่าการช่วงชิงการจัดการ

บรรณานุกรม

- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ รายงานวิจัย การวิจัยความสัมพันธ์ระหว่างประชากรกับที่ดินเพื่อ
การเกษตร จังหวัดนครนายก กรุงเทพมหานคร: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2526
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ รายงานวิจัย การวิจัยความสัมพันธ์ระหว่างประชากรกับที่ดินเพื่อ
การเกษตร จังหวัดสตูล พ.ศ. 2526 กรุงเทพมหานคร: กองนโยบายที่ดินและแผนงาน
กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2527
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ รายงานวิจัย การวิจัยความสัมพันธ์ระหว่างประชากรกับที่ดินเพื่อ
การเกษตร จังหวัดสมุทรสงคราม พ.ศ. 2526 กรุงเทพมหานคร: กองนโยบายที่ดินและ
แผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2527
- โกศล วงศ์สวรรค์ และสถิต วงศ์สวรรค์ ปัญหาสังคมไทย กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น (1977)
จำกัด 2543
- ชัชวาล บุญปัน และสมเกียรติ ตั้งนโม (บรรณาธิการ) บทสนทนามหาวิทยาลัยเที่ยงคืน: วิกฤตโลก
วิกฤตไทย อะไรคือทางรอด เชียงใหม่: อัมรินทร์ฯ มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน 2544
- ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ การเมืองสองฝั่งโขง กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน 2546
- ธเนศวร์ เจริญเมือง 100 ปี การปกครองท้องถิ่นไทย พ.ศ. 2440-2540 พิมพ์ครั้งที่ 4
กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ 2545
- นัทมน คงเจริญ ระหว่างเสรีภาพและความเป็นธรรมในที่ดิน เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (วารสารสังคมศาสตร์ ปีที่ 13 ฉบับที่ 1/2544)
- นาวิก ดาราพงษ์ และคณะ แผนการใช้ที่ดินลุ่มน้ำปิงตอนล่าง กรุงเทพมหานคร: กองนโยบายที่ดิน
และแผนงาน กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2538
- บุญช่วย อุ่นชัยศรี และเสวกศิลป์ ส่องแสงจันทร์ รายงานการประเมินผล การปฏิรูปที่ดินปัสสวนสัก-
ทำชัย อำเภอศรีสัชนาลัย อำเภอสวรรคโลก อำเภอดรณนคร จังหวัดสุโขทัย กรุงเทพมหานคร:
กองวิชาการและแผนงาน สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม 2532
- บุญศักดิ์ แสงระวี (แปลและเรียบเรียง) สังคมของสังคมมนุษยชาติ วัฒนธรรมประวัติศาสตร์
กรุงเทพมหานคร: ชมรมศึกษาวิทยาศาสตร์สังคม 2544
- ประกอบ วิโรจน์บุญ และฤกษ์ชัย ศรีวรรมาศ รายงานการวิจัย คุณสมบัติการไหลของน้ำท่าจาก
ลุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อุบลราชธานี: ศูนย์วิจัยทรัพยากรน้ำ คณะวิศวกรรม-
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี 2543
- ประยูร อุดมเสียง และคณะ รายงานวิจัย ความรู้ความเข้าใจระดับตำบล จังหวัดอุบลราชธานี เกี่ยวกับ
การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ขอนแก่น: คณะเกษตรศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2531

- ประสิทธิ์ ประครองศรี และคณะ รายงานวิจัย ระบบการจัดการพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชน
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น มปป.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ การศึกษาความขัดแย้งของการใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2538
- ไพสิฐ พาณิชย์กุล สิริวิชญ์ชน ปัญหา และพัฒนาการทางความคิด เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (วารสารสังคมศาสตร์ ปีที่ 13 ฉบับที่ 1/2544)
- มหาวิทยาลัยขอนแก่น รายงานวิจัย การติดตามตรวจสอบคุณภาพสิ่งแวดล้อมของลำน้ำสาย
หลักในพื้นที่ 7 จังหวัด ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน (รายงานฉบับสมบูรณ์)
ขอนแก่น: ภาควิชาวิศวกรรมสิ่งแวดล้อม คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น 2543
- มูลนิธิสถาบันที่ดิน รายงานความก้าวหน้า ครั้งที่ 1 โครงการศึกษาระบบการจัดการที่ดินใน
ระดับท้องถิ่น 2545
- วันชัย จันทร์ฉาย สมบูรณ์ เมฆไพบูลย์วัฒนา และศิริพงษ์ อินทรมงคล รายงานวิจัย แผนการ
ใช้ที่ดินลุ่มน้ำสาขาลำน้ำเชิญ กรุงเทพมหานคร: กองวางแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน
กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2539
- วิทยา ปานะบุตร สังคมศึกษา กรุงเทพมหานคร: พัฒนาศึกษา 2544
- วิสุทธิ ไบไม้ สถานภาพความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย 2538
- ศรีศักร วลลิโกดม แอ่งอารยธรรมอีสาน พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน
2546 (ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ)
- ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 60 ปี จักรทิพย์ นาถสุภา
กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง 2544
- ศูนย์อำนวยการโครงการฯ โครงการจัดที่ทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แผนงานปีงบประมาณ 2534 และแผนงานปีงบประมาณ 2535
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์ ทฤษฎีสังคมวิทยา: เนื้อหาและแนวทางการใช้ประโยชน์เบื้องต้น พิมพ์ครั้งที่
ที่ 9 กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2545
- สำนักงานจังหวัดขอนแก่น ข้อมูลพื้นฐานจังหวัดขอนแก่น ปี 2542 ขอนแก่น: สำนักงานจังหวัด
ขอนแก่น
- สำนักงานป่าไม้จังหวัดขอนแก่น สถานภาพทรัพยากรป่าไม้จังหวัดขอนแก่น ปี 2544 (เอกสาร
อัดสำเนา) ขอนแก่น
- สุจิตต์ วงษ์เทศ เบื้องสังคมและวัฒนธรรมอีสาน กรุงเทพมหานคร: มติชน 2543 (ศิลปวัฒนธรรม ฉบับ
พิเศษ)

- สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ) สุวรรณภูมิ: อยู่ที่นี่ ที่แผ่นดินสยาม กรุงเทพมหานคร: มติชน 2545 (ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ)
- สุรนุช ธงศิลา (แปล) ไศกนาฏกรรมสยาม: การพัฒนาและการแตกสลายของสังคมไทยสมัยใหม่ พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพมหานคร: โกลด์คีมทอง 2543
- สุวัฒน์ วรางค์รัตน์ โครงการศึกษาระบบนิเวศน้ำลำน้ำสงคราม: วัฒนธรรมการประกอบอาชีพประมง ลำน้ำสงครามของกลุ่มชาติพันธุ์ไทโซ้บ้านปากอูร์ ไทลาวบ้านปากยาม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม สำนักศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสกลนคร 2540
- อคิน รพีพัฒน์ ชุมชนแออัด: องค์ความรู้กับความเป็นจริง กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2542
- อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คูวินทร์พันธุ์ (บรรณาธิการ) ระบบอุปถัมภ์ พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2545
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ) พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนทัศน์ และนโยบาย กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2543
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ เส้นผมบังภูเขา กรุงเทพมหานคร: สถาบันพัฒนาการเมือง 2545
- เอกวิทย์ ณ ถลาง ภูมิปัญญาอีสาน คั่นคว่ำและเรียบเรียงโดย: เอกวิทย์ ณ ถลาง พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์ 2544

Web Site

<http://www.moi.go.th>

<http://www.kku.ac.th>

<http://www.rdf.go.th>

<http://www.nso.go.th>